

BULLETIN OF ECONOMIC THEORY AND ANALYSIS

December 2017 ♦ Volume 2 ♦ Issue 4
Aralık 2017 ♦ Cilt 2 ♦ Sayı 4

Uluslararası Kalkınma, Devlet ve Toplum
Erdem YÖRÜK

Dış Ticaret-Ekonomik Büyüme İlişkisi: İran Örneğinde Bir Nedensellik
Analizi

Bayram ATA
T. Mesut EREN

Quarterly Peer-reviewed Journal
Üç Aylık Hakemli Dergi

BULLETIN OF ECONOMIC THEORY AND ANALYSIS

Quarterly Peer-reviewed Journal
Üç Aylık Hakemli Dergi

December 2017 ♦ Volume 2 ♦ Issue 4
Aralık 2017 ♦ Cilt 2 ♦ Sayı 4

www.betajournals.org

All right reserved © Her hakkı saklıdır

BULLETIN OF ECONOMIC THEORY AND ANALYSIS

December 2017 ♦ Volume 2 ♦ Issue 4
Aralık 2017 ♦ Cilt 2 ♦ Sayı 4

Publisher of the Journal / Yayın Sahibi
Mehmet Songur

Editör / Editör
Erginbay UĞURLU

Correspondence Address / Yazışma adresi
Erginbay UĞURLU
İstanbul Aydın Üniversitesi Florya Kampüsü
Beşyol Mahallesi İnönü Caddesi No:40
Sefaköy İSTANBUL

E-mail / E-posta
editor@betajournals.org
info@betajournals.org
contact@betajournals.org
betajournals@gmail.com

Web Address / Web Adresi
<http://dergipark.gov.tr/beta>
<http://www.betajournals.org>

Bulletin of Economic Theory and Analysis is a peer-reviewed, quarterly published (in March, June, September and December) academic journal.

Bulletin of Economic Theory and Analysis yılda dört kez (Mart, Haziran, Eylül, Aralık aylarında) yayımlanan hakemli bir dergidir.

The rights of all the papers accepted for publication belong to the Bulletin of Economic Theory and Analysis.

Yayımlanacak makalelerin tüm yayın hakları Bulletin of Economic Theory and Analysis 'e aittir.

The responsibility of the manuscripts belong to the authors. Bulletin of Economic Theory and Analysis Journal and the editors are not responsible for the manuscripts.

Dergide yayımlanan makalelerin tüm sorumluluğu yazarlara ait olup, bu konuda Bulletin of Economic Theory and Analysis ve editörler sorumlu tutulamazlar.

The articles published in the journal can be cited by giving proper reference.

Dergide yayımlanan makalelerden kaynak gösterilerek aktarma ve alıntı yapılabilir.

EDITOR / EDİTÖR

Assoc. Prof. Ph.D. Erginbay UĞURLU

EDITORIAL BOARD / YAYIN KURULU

Prof. Ph.D. Ümit ŞENESEN

Istanbul Technical University / İstanbul Teknik Üniversitesi

Prof. Ph.D. Öner GÜNÇAVDI

Istanbul Technical University / İstanbul Teknik Üniversitesi

Prof. Ph.D. İsmail TUNCER

Mersin University / Mersin Üniversitesi

Prof. Ph.D. Kudret TOPYAN

Manhattan College / Manhattan College

Prof. Ph.D. Ahmet ŞENGÖNÜL

Cumhuriyet University / Cumhuriyet Üniversitesi

Prof. Ph.D. Süleyman DEĞİRMEN

Mersin University / Mersin Üniversitesi

Prof. Ph.D. Filiz ELMAS SARAÇ

Gazi University / Gazi Üniversitesi

Assoc. Prof. Ph.D. Irena JINDRICOVSKA

Anglo American University / Anglo American University

Assoc. Prof. Ph.D. Aušra RASTENIENĖ

Vilnius University / Vilnius University

Assoc. Prof. Ph.D. Erginbay UĞURLU

Istanbul Aydın University / İstanbul Aydın Üniversitesi

Assist. Prof. Ph.D. María BARREIRO-GEN

University of A Coruña / University of A Coruña

Assist. Prof. Ph.D. Yusuf MURATOĞLU

Hitit University / Hitit Üniversitesi

Ph.D. Gaetano LISI

University of Cassino and Southern Lazio / University of Cassino and Southern Lazio

BULLETIN OF ECONOMIC THEORY AND ANALYSIS

December 2017 ♦ Volume 2 ♦ Issue 4

Aralık 2017 ♦ Cilt 2 ♦ Sayı 4

CONTENTS / İÇİNDEKİLER

Uluslararası Kalkınma, Devlet ve Toplum

Erdem YÖRÜK.....309

Dış Ticaret-Ekonomik Büyüme İlişkisi: İran Örneğinde Bir Nedensellik Analizi

Bayram ATA, T. Mesut EREN 329

Bulletin of Economic Theory and Analysis

Volume II, Issue 4, pp. 309-327, 2017

<http://www.betajournals.org>

Uluslararası Kalkınma, Devlet ve Toplum

Erdem YÖRÜK^a

^a Yrd. Doç. Dr., Koç Üniversitesi, İnsani Bilimler ve Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü, İstanbul, TÜRKİYE

ÖZ

Bu makale, değişen tanımları, farklı varsayımları ve çeşitli kuramlar bünyesinde içerilen ya da etkisi azaltılan bir dizi dışsal etkeni belirterek “devlet”, “toplum” ve “devlet-toplum” ilişkileri kavramlarının uluslararası kalkınma kuramları içerisindeki kullanımını gözden geçirilmektedir. Bu analizde, sırası ile klasik sosyoloji kuramları, modernleşme perspektifi, bağımlılık kuramı, dünya-sistemi perspektifi, sınıf-temelli kalkınma kuramları, neo-liberal kuramlar, devlet-merkezli yaklaşımlar ve post-modern kuramlar ve küreselleşmeci kuramlar ele alınmakta ve her bir yaklaşıma ait toplum-devlet kavramsallaştırması değerlendirilmektedir.

Anahtar Kelimeler

Uluslararası
kalkınma, devlet,
toplum, teori

JEL Kodu

O10, P26, P48

CONTACT Erdem YÖRÜK, ✉ eryoruk@ku.edu.tr ☎ Koç Üniversitesi, İnsani Bilimler ve Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü, İstanbul, TÜRKİYE

International Development, State and Society

ABSTRACT

This article reviews the use of the concepts of “the state,” “society” and “state-society” relations, by specifying the changing definitions, differing assumptions, and the variety of exogenous factors that were either included or mitigated in the various theories of international development. In this analysis, respectively, classical development theories, modernization perspective, dependency theory, world-system perspective, class-based development theories, neo-liberal theories, state-centered approaches, post-modern theories and globalizationist theories are considered and conceptualizations of state and society in each of these approaches are evaluated.

Keywords

International development, state, society, theory

JEL Classification

O10, P26, P48

1. Giriş

Bu makale uluslararası kalkınma paradigmasında anlaşıldığı biçimiyle toplum, devlet ve devlet-toplum ilişkileri kavramlarını ele almaktadır. Bu paradigmaya özgü terminolojide, toplum çoğu zaman ulusla, devlet de ulus-devlet ile ilişkilendirilmektedir. Dahası, kalkınmanın bizatihi kendisi, toplumların kişi başına düşen gayri safi yurtiçi hasıla, yaşam beklentisi, eğitim, istihdam vb. bakımından belirli bir refah düzeyine ulaşmalarını sağlayan iktisadi, toplumsal ve siyasal süreçleri ifade etmek için kullanılır. Esasen, başlıca uluslararası kalkınma kuramları, kalkınmanın farklı coğrafya ve zamansallıklardaki mümkünlüğü ve kapsamı ortaya koyarlar. Kalkınmanın mümkünlüğü, kalkınmanın varoluşsal kökenini sorgulamasından ötürü, konuya ilişkin en önemli tartışma noktası gibi görünmektedir. Bunun nedeni, tüm nüfusun iktisadi ve sosyal yaşam standardının eşit bir biçimde yükseltilmesi olarak anlatılan kalkınmanın tarihi olgularla çelişiyor olmasıdır. Wallerstein’in ileri sürdüğü gibi, kalkınma, libidinal arzularımızın siyasal iktisadi bir çerçeve içinde gerçekleşmesidir ve modern-dünya sistemi bu arzuyu tarihte ilk defa toplumsal olarak meşru kılmıştır (Wallerstein, 1991). Böylece, kalkınmayı uygulanabilirlik koşulları bakımından tanımlamaktan ziyade; siyasal iklim açısından, İkinci Dünya Savaşı sonrasında ulus-İçi ve uluslararası hiyerarşilerini yeniden üreten ve meşrulaştıran ulusal ve uluslararası siyasal gündem içinde kullanıldığı haliyle tanımlamaya yöneleceğim. Bu tür bir çerçevede kalkınma, sözüm ona az gelişmiş ülkelerin, ekonomilerinin gelişmesi halinde nüfuslarının da kalkınmış ulusların standartlarını yakalayacakları beklentisine girmelerini sağlayan tabir anlamına gelmektedir.

2. Klasik Sosyoloji Kuramları

Sosyal bilim literatüründe, Karl Marx, “çatışmacı toplum kuramı”nın temsilcilerinden biri olarak anılır. Bunun nedeni, toplumu, bir “toplumsal sözleşme”ye dayanarak uyum içerisinde varolan bir birlik olarak görmeyip, öznelarası ilişkilerin çatışmalı gövdesi olarak değerlendirmesidir. Toplumsal çatışmanın sayısız biçiminin yanı sıra, ona göre, toplum dediğimiz varlığı bölen ve yeniden üreten ana eksen sınıf hatları boyunca uzanmaktadır. Toplum, toplumsal sınıfların üyeleri olarak birbirleriyle etkileşimde buldukları müddetçe bireyler tarafından yaratılan tarihsel süreçtir. Öte yandan, Marx için devlet, sınıf sömürüsü ve tahakkümüne dayanan antagonistik toplumsal ilişkileri doğallaştıran, meşrulaştıran ve muhafaza eden bir dizi kurum, ideoloji ve somut pratikler toplamıdır. Devlet, toplumsal ilişkilerin bir ürünü olarak, tarihsel sürecin belirli bir noktasında kendisini toplumdaki soyutlar. Böylece, devlet, toplumsal sömürü ve tahakküm ilişkileri kendilerini yeniden ürettiği müddetçe kendisini tarih dışılaştırarak ve bağlamından kopartarak topluma aşkınımış gibi görünür/davranır. Bu biçimde, devlet, Marx’a göre, toplumsal olanda gömülü olan ve toplumsal olanı üreten antagonizmaların sürdürülebilirliğinin ifadesidir. Alman İdeolojisi’nde Marx ve Engels şu ifadeyi kullanırlar:

Toplumsal yapı ve Devlet belirli bireylerin yaşam süreçlerinden; bunların kendilerinin ya da başkalarının tahayyülünde göründükleri biçimlerinden değil, ancak gerçekte sahip oldukları biçimlerden, yani bireylerin eyledikleri, maddi üretimde buldukları ve bu nedenle kendi iradelerinden bağımsız olan belirli maddi sınır, varsayım ve durumlar altında çalıştıkları süreçlerden kaynaklanmaktadır (Marx, 2001, s. 46-47).

Bu anlamıyla Karl Marx, günümüzde kalkınma olarak adlandırılan sürece şüphe ile bakmakta, kapitalist ekonomik büyümenin sınıfsal eşitsizlikler ve sömürü pahasına gerçekleşen ve devletin baskısı ile mümkün olan bir durum olduğunu iddia etmektedir. Benzer şekilde, uluslar arası kalkınma ve uluslararası eşitsizliklerin giderilmesinin de kapitalist sistem içerisinde mümkün olmadığını, sömürgeciliğin bu imkanı ortadan kaldırdığını düşünmektedir.

Diğer bir başlıca klasik çatışma kuramcısı olan Max Weber, toplumun farklı iktidar gruplarından (sınıf, statü ve parti) oluştuğunu ve bu gruplar içinde ve arasında yaşanan çatışmalı ilişkilerce eklemlendiğini kabul eder. Onun için, devlet, toplum içinde iktidarın dağılımında işlev sahibi olan bir kurumdur. Weber’e göre, modern devleti esasen tanımlayan şey, fiziki şiddetin

meşru kullanımı üzerindeki tekelidir. Bunun oldukça eşsiz ve modern bir olgu olduğunu, Batı modernitesinin kapsayıcı ve tanımlayıcı eğilimi olan rasyonalleşmenin sonucu olduğunu iddia eder. Ona göre, modern kapitalist Batı toplumu, toplumsal yaşamın; ekonomiyi (kapitalizm), devleti, bürokrasiyi, dini ve hukuku vs. de içeren farklı alanları arasındaki seçmeli yakınlıkların (elective affinities) bir sonucudur. *Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhunu*'nda Weber, dinsel (modern olmayan) toplumun büyüünün bozulması ile benlik ve tinsel ve maddi birikimin münzevi biçimlerine değer veren mevcut Püriten Ahlak arasındaki olumsal konjonktürün niyet edilmemiş bir sonuç olarak kapitalizmin Avrupa'da doğuşunu kolaylaştırdığını ileri sürer (Weber, 1958).

Uzlaşmacı toplum kuramcılarında biri olarak kabul edilen Durkheim, toplumu müşterek normlar ve davranış kalıplarına sahip organik bir bütün olarak tasavvur etme eğilimindedir. Bireyleri toplumsal bütün içinde kaynaştıran bu öğeler kurumlar aracılığıyla yeniden üretilir. Din ve eğitim de dahil olmak üzere bu kurumlar benlikleri bir arada tutarlar, ancak bunların eksiklikleri veya yetersizlikleri toplumsal anormalliklere yol açar. Hepsinden önemlisi, onun için, bireylerin toplumun parçaları olarak birlikte çalıştığı, birbirini tamamladığı ve geniş bütünü yani toplumu ürettikleri işbölümü, temel bağlayıcı güçtür (Durkheim, 1993). Dolayısı ile, Durkheim için kalkınma sorunsalı, toplumsal iş bölümünün ne ölçüde geliştiği ve karmaşık hale geldiği ile ilişkilidir. Ancak, kalkınmanın getirdiği toplumsal eşitsizlikler Durkheim için bir anomaliye yol açmadığı ölçüde çok kritik bir konum teşkil etmemektedir. Özellikle toplumsal işbölümü içinde (mekanikten organik dayanışmaya¹ doğru) ortaya çıkan hızlı toplumsal dönüşümler esnasında, toplumsal kurumların, en önemlisi de devletin, bireylerin değişen ihtiyaçlarına çabuk veya yeterli biçimde yanıt vermesine ve toplumsal bütünü bir arada tutmasına ihtiyaç vardır.

Durkheim'a (1964) göre devlet, toplumsal uzlaşmaya dayanan toplumsal gövdenin iradesini bünyesinde toplar ve onu temsil eder. Bir kurum olarak, toplum içindeki belirli bir grubun (sınıf veya statünün) çıkarlarını veya normlarını temsil etmez. Daha ziyade toplumun tümüne ait olan irade devletin eylemlerinde cisimleşir-maddileşir. Durkheim, iktidar ve mücadele meselelerine fazla vurgu yapmaz; iktidar toplum boyunca dağıtılır ve devlet toplum adına bu

¹ Durkheim için toplum, üyeleri arasındaki dayanışmaya dayanmaktadır. Ona göre modernite, "mekanik"ten "organik" dayanışmaya geçişle tanımlanır. Mekanik dayanışma, küçük, yalıtılmış homojen nüfuslarda; uzmanlaşmanın, işbirliğine dayalı işbölümünün ve küçük bireysel özgürlüklerin ya çok az olduğu ya da hiç olmadığı yerlerde söz konusudur. Organik dayanışmayı ise daha büyük nüfus, karmaşık işbölümü ve daha fazla bireysel özgürlük nitelemektedir.

iktidarı hayata geçirir. Devlet, toplumsal düzen için gerekli olan normları, değerleri, eylemleri yeniden üretip sürdürerek toplumun düzenleyicisi olarak hareket eder.

3. Modernleşme Perspektifi

Modernleşme perspektifi az gelişmiş ülkelerin, ileri kapitalist ülkelerle aynı yolu izledikleri sürece erken sanayileşmiş ülkeleri “yakalayacaklarını” varsaymaktadır. Böylece, kalkınmanın tek tek devletlerin ve toplumların sorumluluğunda olduğunu savunur. Modernleşme perspektifinin kalkınma konusundaki hegemonyasını büyük ölçüde Keynesçi dönemde tesis ettiği ileri sürülebilir. John Maynard Keynes’in (2008) kuramının reel ekonomide uygulanması Büyük Buhran’a verilen bir yanıttır ve serbest piyasanın icraatlarının yarattığı sorunları çözümlenmenin bir yolu olarak görülmüştür. Keynesçi ekonomi, devletler ve sermayedarların ulusal ekonomilerin yararını gözeterek giriştikleri işbirliğine dayanması nedeniyle bir uzlaşma olarak nitelendirilmektedir. Yirminci yüzyılın ilk yarısında *laissez-faire* anlayışının yol açtığı felaket, devletin ekonomiye müdahale etmediği müddetçe, serbest piyasanın refah yaratacağı inancını ortadan kaldırdı. Ekonominin eksik tüketim/aşırı üretim krizini çözmeye yönelik Keynesçi formül, tam istihdam ve deflasyona yönelik hükümet politikaları aracılığıyla toplam tüketimi teşvik etmiştir. Bu bağlamda, devletler, iktisadi krizleri çözecek sorumlu failer haline geldiler; hükümet harcamaları arttırılmıyordu ve böylece piyasadaki toplam işlemler canlandırılmıyordu.

Keynesçi uzlaşma devlet-toplum ilişkilerine dair yeni bir anlayış getirdi. Eskiden esasen üretici olarak düşünülen işçiler, tüketiciler olarak da kodlanmaya başlandı. Devlet nüfuz alanını topluma genişletti: artık sadece meşru şiddet tekeline sahip değildi; bütün toplum için refah yarattığı düşünölmeye başlandı. Keynesçi ekonomiyle birlikte kapitalist ülkeler yapısal iktisadi krizin yanı sıra meşruiyet krizini de çözmeyi başardılar.

Simon Kuznets’e göre gelişmiş ülkelerdeki gelir eşitsizliği azalmaya eğilimlidir ve bu eğilim altında yatan hayati etken, kademeli vergilendirme ve anti-enflasyonist politikalar örneğinde olduğu gibi, devletin siyasal kararlar ve hukuki müdahalelerle ekonomiye müdahalesidir. Hükümetler, kentsel alt sınıflardan gelen popüler demokratik baskının artması nedeniyle eşitsizliklerin azaltılması zorunluluğunu hissettiler. Kuznets’in bu önerisi, temelde iktisadi kalkınmanın demokrasiye yönelik siyasal gelişmeler meydana getireceği varsayımına sahiptir. Kuznets aynı zamanda gelişmiş ülkelerin az gelişmiş ülkelere daha eşit gelir dağılımına sahip olduğunu ileri sürer. Bu noktadan hareketle, hem büyümenin hem de eşitsizliği azaltmanın mümkün olduğunu ileri sürer ve bu birlikteliğe kalkınma adımı verir (Kuznets, 1955).

Dean C. Tipps'in öne sürdüğü gibi, modernleşme düşüncesi, ABD'nin ülke ekonomisi ve uluslararası hegemonyasına artan güvenle uyumlu olarak esasen İkinci Dünya Savaşı sonrası Amerikan akademisi içinde gelişti. Amerikan toplumu iktisadi refah ve siyasal istikrarı demokratik bir çerçeve içinde birleştirmeye muktedir olarak görüldü ve bu, az gelişmiş dünyaya ulusal kalkınmanın en yüksek fakat hala erişilebilir bir noktası olarak sunuldu (Tipps, 1973). Marx'a karşı Keynesçi dönem Avrupası'nın siyasal ve iktisadi atmosferinden konuşan Rostow; siyasal, toplumsal ve iktisadi iktidarın toplum içerisinde özel mülkiyete kimin sahip olduğuna göre dağıtılmadığını iddia etti. Rostow, rekabet aracılığıyla iktisadi büyümenin, iktidarın toplum üzerinde neredeyse eşit olarak dağılmasına neden olduğunu savundu. Piyasa mekanizmaları, işçilerin sendikalaşma hakları da dahil olmak üzere toplumdaki demokratik gelişmelerle desteklendiğinde, iktidarın bu eşit dağılımı daha da pekiştirilmiş hale gelmekteydi (Rostow, 1960).

4. Bağımlılık Kuramı

Bağımlılık kuramcıları ülkeler arasındaki eşitsizliklerin alttaki ülkelerin bireysel başarısızlığının sonucu olmadığını iddia ettiler. Az gelişmişlik daha ziyade ileri sanayi ülkeleri (merkez) ile sanayileşmekte olan/az gelişmiş ülkeler (çevre) arasındaki bağımlılık ilişkisinin sonucudur. Çevre ülkeler merkez ülkeler tarafından "eşitsiz mübadele" aracılığıyla "sömürülmekte" ve bu bağımlılık ilişkileri merkezin askeri ve siyasal araçlarıyla sürdürülmektedir.

Bağımlılık kuramcıları için, bağımlılık biçimindeki kapitalizm çevre ülkelere sermaye birikimine imkân vermeden gelmiştir. Dolayısıyla, az gelişmişlik modernleşme kuramcılarının ileri sürdüğü gibi az gelişmiş ülkelerde mevcut olan geleneksel veya arkaik toplumsal formların değil çevre ülkelerin tarihsel iktisadi bağımlılığının sonucudur (Baran, 1952). Modernleşme teorisyenleri, az gelişmiş toplumlara ilişkin, birinde bunların uluslararası sermaye akışlarına dahil edildiği, diğerinde ise bunların yalıtılmış ve arkaik kalarak böylece az gelişmişliğin kaynağını oluşturdukları ikili bir modeli savundu. Bu noktada kalkınma kuramı tek bir bölgenin veya toplumsal grubun dahi uluslararası kapitalizmden izole edilmiş olarak kalmadığını ileri sürer. Bilakis kapitalizm temas ettiği her noktada daima hiyerarşi ve bağımlılık ilişkileri yaratarak az gelişmiş ülkelere yayılır. Diğer bir ifadeyle, kapitalizmin genişlemesi parçalanmış bir yapıya sahiptir: farkı coğrafyalar ve toplumsal gruplar arasında, merkez metropollerle uydu ülkeler ve uydu ülkelerin metropolü ile bu ülkelerin içsel uydu sömürgeleri arasında bağımlılık ilişkileri

oluşturarak kendisini mütemadiyen tekrarlar (Gunder Frank, 1966). Bu formda, bir bölgedeki az gelişmişlik tam da bağımlı olduğu muadilindeki gelişmenin ürünüdür. Böylece, kimi Bağımlılık kuramcılarına göre bağımlılık koşulları altında kalkınma olanaksızdır. Bu görüşe göre, kapitalizm bir kere yayıldıktan sonra toplum (kimsenin uydusu olmayan, metropol konumundaki merkez uluslar hariç) her zaman antagonistik gövdelerce kurulmaktadır. Böylece, bölgeler ve gruplar arası sömürü ilişkileri, az gelişmiş ülkelerin toplumları birbirine bağlayan başlıca tutkalıdır. Bu az gelişmiş ülkelerde yönetici ve komprador elit, kendilerini metropolün çıkarları açısından asgari düzeyde aşındırıcı, kendi çıkarları açısından da uydu içinde azami düzeyde yararlı olacak şekilde konumlandıkları sürece, bu bağımlılık ilişkilerinin yeniden üretimi için işlev görürler. Metropol ülkelere bağımlılıkları, içsel uydu sömürgeleri karşısındaki üstün konumlarını doğurur.

Öte yandan, bazı Bağımlılık kuramcıları bağımlı kalkınmanın mümkün olduğunu savunmuştur. Daha sonrasında Brezilya'nın sosyal demokrat başkanı olarak 1995-2003 görev yapan Fernando Henrique Cardoso (1972), emperyalizmin, erken evrelerinde, ülkeleri merkez pazarlara hammadde ve emek yoğun ürünler tedarik eden bir konuma soktuğunu ileri sürdü. Bununla birlikte, emperyalist yapı, az gelişmiş ülkelerin iç pazarlarını yerli üreticilerin önemli hedefleri haline getiren türde bir değişime uğradı ve bu durum kalkınmanın önünü açtı. Diğer bir ifadeyle, bağımlılık ilişkileri [varlığını sürdürmesine rağmen, çevre ülkeler kendi pazarları aracılığıyla yine de kalkınmayı başarabilirler. Bu bağlamda, bağımlı ülkelerde devletler, ulusal burjuvaziyi emperyalist baskılara karşı savunmaya çalışmaktadırlar.

5. Dünya-Sistemi Perspektifi

Dünya Sistemi perspektifi, yekpare bir kuram olmaktan ziyade, dünyanın iktisadi, toplumsal ve siyasal düzenini anlamaya yönelik model teşkil eden bir analiz yöntemidir. Bu perspektif, Bağımlılık teorisini kapsayarak aşmayı hedefleyen bir girişim olarak kavranabilir. Dünya-Sistemi kuramcıları, merkez bir ülke ile çevre ülke arasındaki bağımlılık ilişkilerinin, dünya-tarihsel düzeyde genelleştirilebilir olduğunu varsaymıştır. Başka bir ifadeyle, tüm ülkeler tarihsel olarak bir bağımlılık ağı aracılığıyla birbirleriyle bağlantılıdır. Bu ağ, ülkeler arasında kurulmuş somut bir işbölümüne sahiptir ve tarihsel olarak değişim geçirmekte ve sürekli genişlemektedir. Dünya-Sistemi perspektifi, aynı zamanda analiz modeline yarı-çevre kavramını dahil etmiştir. Bu resimde, dünya sistemi alt, orta ve üst sınıflara sahip bir kapitalist toplumun yapısına yakından benzemektedir. Yarı-çevre ülkeler, dünya-sisteminin siyasal meşruiyetini ve

ekonomik işleyişini sürekli hale getirerek toplumdaki orta sınıflar gibi davranmaktadırlar (Wallerstein, 1974).

Her ne kadar uluslar arasında hiyerarşiler olsa da dünya-sistemi kuramcıları, uygun analiz birimi olarak tüm dünya-sistemini görme eğilimindedirler, toplum anlayışları bütün dünya nüfusunu kapsar ve toplumlar (uluslar) arasındaki hiyerarşiler devletler arasındaki hiyerarşilere tekabül etmektedir. Dünya-sistemi perspektifi, toplumsal değişim için temel analiz biriminin *toplum* olduğunu ve dünyanın her biri benzer kalkınma yolunu takip eden, ulus devletler tarafından yönlendirilen özerk toplumlardan oluştuğunu savunan modernist varsayıma karşı çıkmaktadır. Aksine, dünya-sistemi perspektifi, toplumsal değişimin ulusların yalıtılmış alanında değil, coğrafyası dünya işbölümüyle tanımlanan dünya pazarı düzeyinde gerçekleştiğini savunmaktadır. Dolayısıyla, bu dünyanın zamansal kapsamı, işbölümü dünya sistemini toplumsal bir bütün olarak yeniden ürettiği müddetçe genişlemektedir (Hopkins, 1976).

Dünya sistemi perspektifinde, devletlerin siyasal gücü ülke içindeki sermaye birikiminin bir işlevidir ve bu siyasal güç, sırasıyla, ülkeler arasındaki toplam sermayenin eşitsiz dağılımını sürdürmek için kullanılır. Devletler, aslında, dünya-sistemi içinde devletlerarası rekabetin siyasi birimler, düğümlerdir. Modern Dünya-Sisteminin oluşumu, devlet iktidarının ulusal rekabet avantajı ve siyasal müdahale yoluyla dünya pazarını etkisi altına almasıyla tanzim edilen kapitalist meta üretimine dayanmaktadır (Dunn, 1977). Dünya sisteminde ulusal pazarlar, piyasanın işleyişi yeteri kadar kâr üretmediğinde ekonomiye müdahale etmesi için ulus-devletlere ihtiyaç duyar. Bu nedenle, dünya sisteminde devletler, nüfus ve pazarlar karşısında giderek büyük güç elde etmişlerdir ve çeşitli toplumsal aktörler sınırlı kaynaklara ayrıcalıklı erişimlerini teminat altına almak ve dünya pazarı rekabetinin risklerinden korunmak için bu gücü pekiştirmektedir.

Dünya-Sistemi araştırmacıları için, devlet yapılarındaki güç farklılıkları dünya ekonomisi içinde coğrafi işbölümüne karşılık gelir. Genellikle dünya-sisteminin büyük bölümünü oluşturan bazı alanlar hammadde ile düşük katma değerli ürünlerin üretiminde uzmanlaşırken bazıları da ileri teknoloji ile üretilen ürünleri tedarik etmektedir. Asıl önemli olan, devlet gücündeki farklılıklar ile coğrafyalar arasındaki dünya geneline yayılan hiyerarşik işbölümünün birbirini *güçlendirmesi*, böylece siyasi, askeri ve iktisadi araçları kullanarak bazı devletlerin ve ülkelerin dünya sisteminde ayrıcalıklı konumlarını korumayı başarabiliyor olmasıdır (Wallerstein 1974). Arrighi (1990), çevre ve yarı-çevre ülkelerin iktisadi performansında kimi değişiklikler olmasına rağmen dünya-sisteminin bir bütün olarak yapısının merkez, çevre ve yarı-çevre ülkelerdeki

hiyerarşiyi sürdürerek aynı kaldığını göstermiştir. Diğer bir ifadeyle, alt kademedeki ülkelerin iktisadi büyümesi, dünya sistemi içindeki konumlarını yeniden tanımlamak için yeterli olmamıştır ve sistemin güç yapısı kendisini yeniden üretmiştir. Bu gözlemden hareketle Arrighi, diğerlerini merkez ülkeleri yakalamaya yönlendiren kalkınma düşüncesinin, Wallerstein'in ulusal kalkınmayı yanılısma olarak değerlendiren görüşüyle tutarlı olarak, topyekûn bir yanılığ olduğu sonucuna varmıştır (Arrighi, 1990; Wallerstein, 1991).

6. Sınıf-temelli Kalkınma Kuramları

Sınıf temelli kalkınma kuramları, karşılaştırmalı tarihsel metodolojiyi kullanarak sınıf oluşumlarının, güçlerinin ve mücadelelerinin ulus devletlerin kalkınma stratejilerini ve kazanımlarını nasıl şekillendirdiğini analiz eder. Sanayileşmiş ve sanayi öncesi ülkelerin, kırsal ve kentsel sınıf yapılarını demokratik siyasal sistemlerin gelişimiyle ilişkilendirirler. Bu geleneğin en etkili sosyal tarihçisi olan Barrington Moore (1993), kırsal ve kentsel sınıfların (toprak sahibi aristokrasi, köylülük ve burjuvazi) farklı ülkelerdeki farklı güç matrislerinin yanı sıra bunların dönüşümünün diğer bir deyişle toplumsal varlıkların ticarileşmesinin toplum ve devletin demokratikleşme ölçüsünü belirlediğini ileri sürmüştür. Diğer bir ifadeyle demokratikleşme, *kendi başına*, bir kalkınma göstergesidir. Rueschemeyer, bu konuda Moore ile hemfikirdir fakat demokratik gelişme sürecine sivil toplumun ve orta sınıfların ve işçi sınıfının etkisini ilave eder (Rueschemeyer, 1992). Moore, devrimci altüst oluş bağlamında devlet-toplum ilişkilerine dair esas argümanını kısaca şu şekilde ortaya koyar:

Bütünlüğünü korumak ve tabandaki köylüden artıyı çekebilmek için, son derece yaygın yaptırımlara dayalı ve pek çok bölüme ayrılmış bir toplumda, dolacak her muhalefet, toplumda yeni bir bölümün yaratılması biçimini alabileceğinden, böyle bir toplumun köylü ayaklanmalarına karşı neredeyse bağışık olduğu söylenebilir. Öte yandan, bir tarım bürokrasisine, ya da artıyı çekmek için merkezi bir otoriteye dayalı bir toplum, bu tür ayaklanmalara en açık, böyle ayaklanmalardan en fazla etkilenecek toplum türüdür (Moore,. 1993).

Böylece siyasal olan ve toplumsal olan arasındaki ilişkiler yani devlet ve sınıflar arasındaki ilişkiler, liberal kapitalizmin parlamenter demokrasiyi hangi dereceye kadar ürettiğini ve olgunlaştırdığını belirler. Sınıf temelli kuramlar, parlamenter demokrasinin ortaya çıkması için

güçlü bir burjuvazinin vazgeçilmez bir unsur olduğunu ileri sürerler. Ayrıca, kitlesel bir köylülüğün varlığını sürdürmesi, liberal demokrasinin işleyişi bakımından büyük bir sorun oluşturur ve bu durum toprak sahibi aristokrasi gerekli siyasi ve iktisadi güçten yoksun olduğu sürece toplumsal devrimlere yol açabilir (Moore 1993).

7. Neo-Liberal Kuramlar

Neo-liberal kalkınma kuramları aslında Keynesçi dönemin devlet merkezli ulusal kalkınmacı gündemine karşı geliştirilen argümanları temsil eder. 1970'lerin iktisadi krizinin yüklerinden kurtulmak için, Washington merkezli uluslararası iktisadi aktörler (IMF, Dünya Ticaret Örgütü, Dünya Bankası), Washington Uzlaşması atılımıyla birlikte az gelişmiş ülkelere bir dizi öneride bulunarak ulusal ekonomilere *bırakınız yapsınlar* ilkesini tekrar sokmaya çalışırlar. Neo-liberal gündemin başlıca teması devletlerin ulusal mal ve emek piyasalarına müdahale etmekten çekilmesidir.

Neo-liberalizmin temel düsturu *gerçekçilik* kavramıdır. Ulusal pazarların kalkınmayı sürdürmekte başarısız olduğunu kabul ederler fakat bunun devletin ekonomiye halihazırdaki *gerçekçi olmayan* müdahalesinden ötürü olduğunu ifade ederler; onlara göre kalkınma konusundaki başarısızlığı anlamada devletin başarısızlığı piyasa başarısızlıklarından daha önemlidir. Onlar açısından, Keynesçi dönemde devlet iktisadi faaliyetlerini gereğinden fazla genişletmiştir. Ekonominin optimum verimliliği için, kendisi *gerçekçi olmayan* bir anlayışı ifade eden devletin girişimci yapısı hem üretim hem de dağıtımda tekeller yaratmış devlet teşebbüslerinin son derece verimsiz ve müsrif hale getirmiştir, hükümetin özel sektörü kontrolü çok maliyetli olmuştur, yine hükümetin kamu açıkları yüksek enflasyon oranlarına neden olmuş, devlet müdahalesi ve girişimcilik yüksek derecede yolsuzluk doğurmuştur (Krueger, 1990).

Devlet güdümlü ekonomilerin bu özelliklerinden daha da önemlisi, neo-liberallerin devlet memurlarının tüm toplumun çıkarlarına hizmet eden özverili ve yurtsever kişiler oldukları varsayımını eleştirmesidir. Devletin; seçmenlerin siyasal desteğini elde etmek uğruna fırsatçılık eğilimi gösteren bürokratlar, teknokratlar ve siyasetçiler de dahil olmak üzere çok sayıda aktörden oluştuğunu belirtirler. Devlet memurları, kendi çıkarlarının yanı sıra, çıkarları kendilerinininkiyle örtüşen kimi grupların çıkarlarını korumak amacıyla hareket eden kendisi için (*for itself*) bir iktidar grubudur. Böylece, bileşenlerinin kendi tikelci çıkarlarının peşinden koştuğu devletten, rasyonel (neo-liberal gündemle uyumlu) rehberlik veya yatırım beklemek *gerçek dışıdır*.

Neo-liberal düşüncenin esas veçhelerinden biri de devlet ile toplum kavramlarının ve bu ikili arasındaki ilişkilerin yeniden tanımlanması üzerine yaptığı kapsamlı vurgudur. Devlet ekonominin lideri olarak değil, ulusal serbest piyasanın işlemesini ve dünya ekonomisine dahil edilmesini kolaylaştıran siyasal fail olarak; toplum da devletten refah yaratmasını bekleyen yurttaşların karışımı olarak değil, rekabet içindeki bencilliklerinin toplumun bütünü için gayri ihtiyari refah getirdiği bireysel (potansiyel) girişimciler toplamı olarak tanımlanır. Son olarak, liberal olmayan herhangi bir demokratik bağ ve baskıdan muaf olan sivil toplum, devlet ve bireyler arasında bir vasıta olarak işlev gören serbest piyasanın siyasal ve toplumsal yansıması biçiminde değerlendirilir. Neo-liberallere göre bu koşullar, toplum ve devlet, küresel piyasanın iradesi karşısında sınır tanımayan ve ziyadesiyle birbirine bağlı hale gelmiş dünya ekonomisinin hızlıca değişen koşullarına yapısal uyumunu sağladığı müddetçe karşılanacaktır (Streeten, 1987).

Bu neo-liberal kuramlar, küreselleşmenin mutlaka neo-liberal dönüşümü gerektirmediğini, alternatiflerin olduğunu vurgulayan küreselleşme savunucuları tarafından da eleştirildi. Örneğin, Stiglitz, Washington Uzlaşması'nın az gelişmiş ülkeler üzerinde uyguladığı politikaların felaket getiren sonuçlarına dikkat çekti: birçok ülkede kalkınma yavaşlarken, kriz patlak verdi ve eski Varşova Paktı ülkelerinin birçoğunda komünizmden piyasa ekonomisine geçiş başarısızlığa uğradı. Ona göre, Washington Uzlaşması ilkeleri az gelişmiş ülkelere ağır yük getirdi ve bunlar, bu ülkelerin en savunmasız grupları tarafından orantısız bir şekilde göğüslenildi (Stiglitz, 2002). Stiglitz'e göre, toplumun ve piyasanın küreselleşmeye intibakını hazırlamak için gerekli reformları yapma konusunda devlete daha fazla yer açarak alternatif küreselleşme projelerinin gündeme getirilmesi gerekmektedir.

8. Devlet-merkezli Yaklaşımlar

Kalkınma sorunlarına devlet merkezli yaklaşımlar neo-liberal ve Marksist geleneklere karşı argümanlarla ortaya çıkmıştır. Bir kalkınma faili olarak devlet fikrinin altında, devletin topluma gömülü iktidar ilişkilerinden özerk olduğu varsayımı yatmaktadır. Neo-liberaller ve Marksistlere göre, öte yandan, "hükümet öncelikle, ekonomik çıkar gruplarının ya da normatif toplumsal hareketlerin, kamu politikası kararlarının alınmasını şekillendirmek için birbirleriyle rekabet ettiği ya da müttefik olduğu bir alan olarak görülmektedir" (Skocpol, 1985).

Devlet merkezli yaklaşımlar, devlet eylemlerinin, yeterince rasyonel olması halinde ekonomiyi canlandırabileceğini ileri sürmektedir. Devletin bu muhtemel katkısı, devletin özerkliği kavramına atfedilir. Devletin görece özerkliği kavramı, "kaba" araçsalcı devlet

varsayımını çürütecek biçimde, devletin bazen işçi sınıfı adına hareket ederek ulusal sanayi ve pazarı düzenleyebileceği, koordine edebileceği ve canlandırabileceği gözlemlerine dayanmaktadır (Skocpol 1985, Evans vd 1985). Böylece, devlet, kalkınma projelerini belirli bir devlet aklı doğrultusunda yönlendirmeye muktedir kendisi için bir örgütlenme olarak hareket eder. Kapitalistlerin uluslararası rekabet veya aşağıdan sınıf çatışmasıyla başa çıkma kapasitesinden veya uzun vadeli genel çıkarlara yönelik bireysel aktörler olarak değil de bir sınıf olarak hareket etmek için gerekli içsel tutumundan yoksun oldukları durumlarda, devlete tüm sistemin denetimcisi olarak hareket etmesi için ilave güç verilir. Skocpol, “kısmen veya tamamen özerk olan devletin eylemlerinin toplumsal aktörlerin erişiminin ötesinde yer alan sorunları ele alabileceğini ve bunlara çözüm bulabileceğini” belirtmiştir (Skocpol, 1985). Devlet-merkezli kuramlar, özerk devletlerin sınıf çıkarını ve taleplerini biçimlendirebileceğini savunurlar. Hükümetleri devletlerden ayrı olarak düşünmeye eğilimlidirler, ilki bir sınıf müttefiki ikincisi ise kendisi için bir aktördür (Skocpol, 1985)..

Bununla birlikte devlet merkezli kalkınma kuramcıları, devletin özerkliğine kalkınma projelerini başlatma kapasitesinin eşlik edeceğini savunmuştur (Chibber, 2003). Zorluklarla karşılaştıklarında, farklı devlet kapasitelerinin sosyo-ekonomik hayatın farklı alanlarına müdahale etmesi, devletlerin en önemli yapısal özelliğidir. Evans ve diğerlerinin (1985) tartıştığı gibi, devlet kapasitesi ve özerklik birbirlerini gerektirmez, diyalektik bir biçimde var olurlar.

9. Post-modern Kuramlar

Postmodern kuramların en genel özelliği devlet, bizatihi toplum ve kalkınma kavramlarının üretimine ve kullanımına karşı aldıkları eleştirel duruştur. Post-modernizm ve onun felsefi temeli olan post-yapısalcılık, ilk olarak Fransız daha sonra ABD akademisinde sosyal ve beşeri bilimlerdeki “dilibilimsel dönüş”ün bir sonucu olarak ortaya çıkmış, toplumsal oluşumlar olarak devletler ve toplumların dilsel alan içinde yaratıldığı ve eklemlendiğini kabul etme eğiliminde olmuşlardır. Bu nedenle, esasen ilgilendikleri şey, toplumun veya devletin “ne” olduğu değildir. Daha ziyade, siyasal iktisat ve sosyolojinin söylemsel mekânı içinde devlet ve toplum kavramlarının “nasıl” imal edildiği ve bu kavramlar karşısında belirli türde iktidar ve böylece tabiyet ilişkilerini yeniden üretmek için “ne tür” özne konumlarının işlendiği ile ilgilenmektedirler. Devlet ve toplum bağlamında bu post-modern araştırmacılar *muhayyel* bir husus olarak kalkınma fikrinin nüfus ile egemen devletler arasındaki ilişkilere “nasıl” hükmettiği ve onları tanımladığıyla ilgilenmiştir. “Zihinsel bir biçimlendirme olarak” kalkınma, özellikle

sömürge sonrası toplumlar bağlamında, hem Batılı ülkeler ve geriye kalanlar hem de batılı olmayan ülkelerin yönetici elitleri ve onlara tabi olan gruplar arasındaki baskı ilişkilerini meşrulaştırmak için belirli mekanizmaları hayata geçirerek devlet-yurttaş ilişkilerini tanımlamıştır. Bu süreçte post-modernistler, kalkınma deyiminin iki katlı bir *fantezi* yarattığını ileri sürdüler: kalkınmanın ilkin batılı olmayan ülkelerin batıyı yakalamasını sağlayacağı ve bu yakalama sürecinin bütün *ulus* için refah getireceği (Sachs, 1992). Üstelik, kalkınma sürecinin kendisi *ulus*'un yani toplumun kendisinin inşa edildiği bir araç olarak tanımlanmıştır (Chatterjee, 1993). Varoluşsal olarak heterojen ve çoğunlukla antagonistik olan toplumsal grupların homojen bir varlıkta birleştirilmesi projesi olarak ulus inşa projesi, meşruiyet gücünü bu kalkınma fantezisinde buldu. Kalkınma aracılığıyla *ulus*, kendisini bir birlik olarak, devleti de kurtarıcısı olarak tahayyül etmeye başlamıştır.

10. Küreselleşme Kuramcıları

Dünya sistemi kuramcıları, farklı coğrafyalarda ve dönemlerde bazı küçük farklılıklara rağmen tarihsel sosyal yapıların yinelendiğini vurgulayıp çağdaş küresel düzenin yeniliğine karşı çıkarken; “küreselleşme tezi”nin savunucuları, 1970’lerin sonları itibariyle başlayan dönemin iktisadi, toplumsal ve siyasal sisteminin çok özgün bir şekilde birbirine bağımlıkarz ettiğini göstermeye çalışmaktadır. Küreselleşmenin devletler ve toplumlar arasında yeni bir dizi ilişkiyi tanımlamaya başladığını farklı açılardan savunmaktadırlar. Üretimin, ticaretin ve finansın melez/çoğul kültürel biçimlerle sonuçlanan küreselleşmesi, tarihsel olarak yeni toplumsal olgularda kendisini yaratmış ve dışa vurmuştur. Bazı araştırmacılar üretimin küresel örgütlenmesi üzerinde yoğunlaşmış (Gereffi 1994), bazıları küreselleşmenin getirdiği toplumsal tahribatı (örneğin sosyal dışlanma) vurgulamış (Munck 2005) ve bazıları da bu sorunlara karşı gelişen toplumsal tepkilerin altını çizmiştir (küresel direniş) (Castells 2004).

Küreselleşmenin yeni bir olgu olduğunu iddia eden küreselleşme tezinin destekçileri, çok uluslu şirketlerin (ÇUŞ) büyümesinin ve küresel üretim ağlarının, devletlerin ulusal ekonomilerini yönetmekte başarısız olduğu “sınırsız bir dünya ekonomisi”ni yarattığını savundular. Bu görüşe muhalif olanlar, ÇUŞ’ların faaliyetlerinin ve üretim ile finansın içselleştirilmesinin küresel bir ekonomiyi değil, ulusal olarak gömülü ekonomilerin uzantılarını gösterdiği fikrini ileri sürmektedirler. Bu noktada, David Held vd, ülkelerin devlet yapısının, küresel düzeyde ekonominin örgütlenmesindeki değişimlere paralel olarak dönüştüğünü ileri sürmüştür. Diğer bir ifadeyle, küreselleşme ile birlikte, refahın birikim ve dağıtım rejimleri de

devlet otoritesinin uygulanma biçimlerini dönüştürerek şiddetli biçimde değişmiştir (Held, 1999). Bu görüş, devlet-sermaye ve devlet-toplum ilişkilerini önceden kavradığımız yollarla anlayamayacağımız anlamına gelmektedir. Devleti, ulusal burjuvaziyle müzakere eden güç olarak düşündüğümüz eski paradigma yerini kendisini küresel sermayeyle işbirliği yaparken meşrulaştıran ve güçlendiren bir devlet anlayışına bırakmıştır.

Küresel üretimin toplumsal düzeydeki etkilerini betimlemek için, üretimin gerçekleşme biçimlerinin altını çizmemiz gerekmektedir. Küresel üretim, Fordizmin katılıklarına karşılıklı ile damgalanan sözde “esnek birikim” rejimleri aracılığıyla işler. Bu, işletme sözleşmelerinin yanı sıra iş akitlerinde de esnekliği içermektedir. Esnekliğin ve sermaye hareketliliğinin artan gücü, emeğin birikim rejimlerine karşı kırılabilirliğini arttırarak işverenlerin emeğe daha fazla baskı ve disiplin uygulamasına imkân vermiştir. Esneklik, iş sözleşmelerinin kayıt dışılaştırılmasıyla el ele gitmekte ve bunlar birlikte; yüksek seviyeli işsizliğe (veya geçici istihdama), işgücü becerilerinin yeniden yapılandırılmasına, ücretler ile çalışma koşullarının kötüleşmesine ve sendikal gücün budanmasına neden olmaktadır (Harvey, 1989).

Bu, devlet kapasitesinde, emek piyasalarına müdahale etmesi ve düzenlemesi için paralel bir dönüşümü gerektirmektedir. Küreselleşmenin esnek birikim rejimlerinin ortaya çıkması ve Fordist/Keynesçi toplumsal düzenin çözülmesiyle birlikte; kadınlar, kırsal nüfus ve bazı azınlıklar da dahil olmak üzere toplam nüfusun benzeri görülmemiş büyüklükteki bir bölümü iktisadi faaliyetlere katılmaya başlamıştır. Dolayısıyla, küresel meta zincirlerinde rekabetçi bir konuma gelmek için, yerel firmalar iş gücü maliyetlerini düşürmek yönünde doğrudan ve dolaylı baskı yapmaktadırlar (Gereffi, 1994). Böylece, bir zamanlar Keynesçi dönemde işçi haklarının koruyucusu olarak görülen devlet, işçi hakkı ihlallerini “görmezden gelebilmek” ve ücretlerin kötüleşmesi ve de kayıt dışı sektörün yaygınlaşması için kendini dönüştürmek zorunda kalmıştır. Böylece, küresel dönemde toplum; esnek birikimden ve zamanında Keynesçi Devletin sağladığı güvenlik ağını kaybetmiş, çalışan ya da üretim sürecine günlük olarak dahil edilmekte veya tamamen dışlanmakta olan işsiz çoğunluğun artan savunmasızlıklarından yararlanan kimi ayrıcalıklı azınlıkların artan refahına tanık oldu.

Bu noktada, küreselleşmenin toplumsal etkilerini anlamak ve bu etkilerle küresel, ulusal ve yerel düzeylerde mücadele etmek için sosyal dışlanma terimi önerilmiştir. Sosyal dışlanma, nüfusun bir grubunun izole edilerek günümüz ekonomilerinde ve toplumlarında yaratılan değerlerden yararlanmasına imkân verilmediği süreç, mekanizma ve prosedürlerin birleşimidir.

Günümüzdeki sosyal dışlanmanın önde gelen kuramcısı Ronaldo Munck, sosyal dışlanmanın küresel eşitsizliği analiz etmek ve bununla mücadele etmek için güçlü bir terim işlevi gördüğünü savunmaktadır. Küreselleşmenin yükselişi ile birlikte, dünya nüfusunun önemli bir bölümünün özellikle de mevcut toplumsal ayrımcılık mekanizmaları karşısında daha savunmasız olanlar; yani vasıfsız işçiler, kadınlar, etnik azınlıklar, çocuklar, vb. olmak üzere küresel zenginlik akışlarından) giderek dışlandığını ileri sürmüştür. Bu şekilde, sosyal dışlanmanın küreselleşme ile koşut gittiğini iddia etmiştir (Munck, 2005).

Peki, bu küreselleşme anlayışında ne tür bir devlet ve toplum yorumu geliştirilmektedir? Bunu en iyi şekilde, sosyal dışlanmayı hafifletmek için önerilen olası çözümlere bakarak kavrayabiliriz. Bu paradigma, Karl Polanyi'nin geliştirdiği toplumsal dönüşüm kavramına başvurmaktadır. Polanyi, on dokuzuncu yüzyıl Sanayi Devrimi sonucunda gelişen ve kendi kendini düzenleyen piyasanın ortaya çıkışını kolaylaştıran, “Büyük Dönüşüm” diye adlandırdığı şeyi tanımladı (Polanyi 2017). Polanyi için, kendi kendini düzenleyen piyasanın refah yaratıyor olma özelliği esaslı bir mittir ve bu mit, piyasayı herhangi bir toplumsal ve siyasi bağlamdan “koparıp” topluma dayatmak amacıyla kullanılmaktadır (Munck, 2005, önsöz; Polanyi 2017). Bununla birlikte Polanyi, toplumun, kendi kendini düzenleyen piyasa söylencesine ve bunun egemenliğine karşıt-eğilimlere sahip olduğuna inanmaktadır. Toplum kendisini piyasanın toplumsal olan her şeyi özellikle de emek, para ve toprağı *metalaştırma* güdüsünden korumaya çalışmaktadır. Polanyi'nin bu toplum kavramsallaştırması, Durkheim'in geliştirdiği toplum kuramı ile benzerlikler taşımaktadır: toplum, organik bir beden biçiminde hareket ederek, dayanışmasını tehdit eden ani değişimlere direnç gösterir. Küreselleşme öncesi dönemde metalaşmaya karşı gelişen toplumsal direniş; işçinin, ailenin ve devlet ile devlet-dışı organlargibi kurumların koordineli ya da koordinesiz tepkileriyle hayata geçirilmekteydi. Aslında sosyal dışlanma kavramının kendisi, küreselleşme döneminde toplumsal olana ilişkin bu tür bir anlayışa dönme çağrısıdır.

Fakat küresel düzeyde devlet ve toplum ne anlama gelmektedir? Daha önce ifade ettiğim gibi, kalkınmacı dönemde toplum kavramı ulusa tahsis edilmiştir. Toplumsal dönüşüm, kalkınma ya da birlik gibi toplum kavramıyla ilişkili tüm terimler aslında ulusal dönüşüm, ulusal kalkınma ya da ulusal birliği belirtmektedir. Ancak küreselleşme ile birlikte analizin temel birimi küresele düzeye kaymıştır. Daha sonrasında, küresel toplumsal dışlanmanın sorumlusu kabul edilen, sözüm ona kendi kendini düzenleyen küresel piyasaya karşı mücadeleyi yürütecek olan küresel

toplumun ortaya çıktığı varsayılmaktadır. Küresel toplum; küresel sermayenin tahakkümüne karşı hareket eden toplumsal hareketlerden, milliyetçi hareketlerden ya da geleneksel yaşam biçimlerini meta olmaktan çıkarmak için topluluk kimliklerinin yeniden inşa etmeye çalışan yerelle bütünleşmiş toplumsal failerden oluşmaktadır. Ayrıca, bir zamanlar ulusal devletlerin aracılık ettiği bu karşı-hareketlerin kurumsal temeli, uluslararası aktörler olmaktadır. UNICEF, Uluslararası Af Örgütü veya bazen IMF örneklerindeki gibi bu kurumlar, küresel serbest piyasa hareketlerinden kaynaklanan toplumsal anormallikleri (sosyal dışlanma) incelemekte ve küresel toplumun organik bütünü korumak için söz konusu hareketlere karşı koyma ihtiyacını hissetmektedirler (Munck, 2005).

Castells, günümüz küresel toplumunun, kimliklerin çeşitliliğiyle şekillendirilmiş hem yerel hem de küresel birey ve toplulukların oluşturdukları sıkı ağlardan oluştuğunu savunmuştur. İletişimin gelişen teknolojik imkanları; çeşitli topluluklar ve bunlara karşılık gelen heterodoks siyasi formlar arasında hızlı bilgi akışına olanak sağlamıştır. Bütün bunlar, geleneksel siyasi mücadeleleri ve otoriteleri, yani ulusal devlet temelli politikaları, ulusal sınırları ve hiyerarşileri aşan yeni bir kimlik politikası dalgasıyla değiştirmiştir. Bir zamanlar politik mücadelenin merkez üssü olarak görülen sınıf, siyasetin doğasını kavrayabilmek için artık tek başına uygun bir kategori değildir. Küresel çağda feminist eğilimler, yeni-milliyetçi hareketler, ırkçılık karşıtı/etnik mücadeleler ve kimlik temelli baskıya karşı çeşitli tepkiler siyasetin baskın biçimi haline gelmiştir. Bu bağlamda, bir zamanlar ulusal çıkarların savunucusu olarak görülen devlet, yeni ortaya çıkan küresel ve çoğul kimlik kategorileri karşısında siyasal anlamını ve gücünü kaybetmiştir (Castells, 2004).

11. Sonuç

Bu makalede, klasik sosyoloji kuramları, modernleşme perspektifi, bağımlılık kuramı, dünya-sistemi perspektifi, sınıf-temelli kalkınma kuramları, neo-liberal kuramlar, devlet-merkezli yaklaşımlar ve post-modern kuramlar ve küreselleşmecî kuramları bağlamında devlet, toplum ve devlet-toplum ilişkileri tartışılmıştır. Bu kısa eleştirel yazı ile, sonraki araştırmacı ve bilim insanları için karşılaştırmalı bir değerlendirme yapma olanağı sağlanmaya çalışılmıştır. Bu karşılaştırma sonucunda klasik sosyoloji kuramları, bağımlılık kuramı, dünya-sistemi perspektifi, sınıf temelli kalkınma kuramları, küreselleşme kuramları ve post-modern kuramların kalkınma ve devlet sorunsalına son derece eleştirel yaklaştığını söyleyebiliriz. Buna karşın, modernleşme perspektifi, neo-liberal kuramlar, ve devlet merkezli yaklaşımlar, kalkınmanın farklı açılardan

daha mümkün ve arzu edilebilir olduğunu iddia etmektedir. Bu karşılaştırma bize, kalkınmanın ontolojisi hakkında yapılacak bir değerlendirmenin, devlet ve toplumsal sınıflar merkezli bir iktidar ve çıkar ilişkisi analizi yapılmadan anlamlı olamayacağını göstermiştir. Kalkınmanın mümkün olup olmadığı ve arzu edilebilir olup olmadığı, ancak bu iktidar ve çıkar ilişkileri analizine ne kadar önem verileceği sorunsalına bağlı olarak açıklanabilir. İncelenen kalkınma kuramları da, birbirlerini tam da bu analizin merkeziliği konusunda eleştirerek tarihsel dizgede yerlerini almışlardır ve tüm bu literatür, 19. Yüzyıldan beri süregelen muazzam bilimsel, siyasi ve felsefi tartışmaların odağı olmuştur.

Kaynakça

- Arrighi, G. (1990). The developmentalist illusion: A reconceptualization of the semiperiphery. In Martin W. G. (Eds.), *Semiperipheral States in the World Economy*. New York: Greenwood Press.
- Baran, P. (1952). On the political economy of backwardness. *The Manchester School of Economy and Social Studies*, 20(1), 66-84. Retrieved from <https://marx21.files.wordpress.com/2010/10/baran-1952-on-the-political-economy-of-backwardness.pdf>
- Cardoso, F. H. (1972). Dependency and development in Latin America. *New Left Review*, 74, 83-95.
- Castells, M. (2004). *The power of identity*. Oxford: Blackwell Publishers.
- Chase-Dunn, C. & Rubinson, R. (1977). Toward a structural perspective on the world-system. *Politics and Society*, 7(4), 453 - 476. doi:10.1177/003232927700700403
- Chatterjee P. (1993). *The nation and its fragment*, Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Chibber, V. (2003). *Locked in place: State-building and late industrialization in India*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Durkheim, E. (1964). *Division of labor in society*. New York, NY: Free Press of Glencoe.
- Evans, P. et al (Eds.), *Bringing the state back in*. Cambridge CBG: Cambridge University Press.
- Frank, G. A. (1966). The development of underdevelopment. *Monthly Review*.
- Gereffi, G., Korzeniewicz, M., & Korzeniewicz, R. P. (1994). Introduction: global commodity chains. In Gereffi G. & Korzeniewicz M. (Eds.), *Commodity Chains and Global Capitalism*. Westport, CT: Praeger.
- Harvey, D. (1989). *Conditions of post-modernity: An Enquiry into the origins of cultural change*. Oxford, OX: Blackwell Publishers.
- Held, D., McGrew, A., Goldblatt, D., & Perraton J. (1999). *Global transformations: Politics, economics and culture*. Stanford, CA: Stanford University Press.
- Keynes, J.M. (2008). *Genel Teori İstihdam, Faiz ve Paranın Genel Teorisi*. Kalkedon Yayınları.
- Krueger, A. O. (1990). Government failures in development. *The Journal of Economic Perspectives*, 4(3), 9-23. Retrieved from <http://www.jstor.org/stable/1942926>
- Kuznets, S. (1955). Economic growth and income inequality. *American Economic Review*, 45(1), 1-28. Retrieved from <http://www.jstor.org/stable/1811581>

- Marx, K. & Engels, F. (2001). *The German ideology: Part one, with selections from parts two and three, together with Marx's "Introduction to a critique of political economy."* New York, NY: International Publishers.
- Moore, B. (1993). *Social origins of dictatorship and democracy: Lord and peasant in the making of the modern world.* Boston, MA: Beacon Press.
- Munck, R. (2005). *Globalization and social exclusion: A transformationalist perspective.* Bloomfield, CT: Kumarian Press.
- Polanyi, K. (2017) *Büyük Dönüşüm.* İletişim.
- Rostow, W. W. (1960). *The stages of economic growth: A non-communist manifesto.* Cambridge, CBG: Cambridge University Press.
- Rueschemeyer, D., Stephens, E., & Stephens, J. (1992). *Capitalist development and democracy.* Chicago, IL: University of Chicago Press.
- Sachs, W. (Ed.). (1996). *The Development Dictionary.* London, LDN: Zed Books.
- Skocpol, T. (1985). Bringing the state back in: strategies of analysis in current search. In Evans, P. et al (Eds.), *Bringing the state back in,* Cambridge CBG: Cambridge University Press.
- Stiglitz, J. (2002). *Globalization and its discontents.* New York, NY: W.W. Norton & Company.
- Streeten, P (1987). Structural adjustment: A survey of the issues and options. In Corbridge S. (Ed.) *Development studies: A reader.* Oxford, OX: Oxford University Press.
- Tipps, D. C. (1973). Modernization theory and the comparative study of societies: A critical perspective. *Comparative Studies in Society and History, 15(2),* 199-226.
- Wallerstein, I. (1974). The rise and future demise of the world capitalist system: Concepts for comparative analysis. *Comparative Studies in Society and History, 16(4),* 387-415.
Retrieved from <http://www.jstor.org/stable/178015>.
- Wallerstein, I. (1991). *Unthinking social science: The limits of nineteenth-century paradigms.* Cambridge, CBG: Polity Press.
- Weber, M. (1958). *Protestant ethic and the spirit of capitalism,* New York, NY: Scribner.

* BULLETIN OF ECONOMIC THEORY AND ANALYSIS

βετα

Bulletin of Economic Theory and Analysis

Volume II, Issue 4, pp. 329-346, 2017

<http://www.betajournals.org>

Dış Ticaret-Ekonomik Büyüme İlişkisi: İran Örneğinde Bir Nedensellik Analizi¹

Bayram Ata^a

T. Mesut Eren^b

^a Öğrenci, Yüksek Lisans, İstanbul Aydın Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Uluslararası İktisat, İstanbul, TÜRKİYE

^b Doç. Dr. Marmara Üniversitesi, AB İktisadi Ana Bilim Dalı, İstanbul, TÜRKİYE

ÖZ

Bu çalışmada, İran'ın ekonomik yapısı kısaca analiz edilmiş ve ekonomik büyüme üzerinde rol oynayan faktörlerden dış ticaret incelenmiştir. Yapılan analizde ülkenin dış ticaretinin ekonomik büyümesini ne yönde etkilediği incelenmiştir. Bunun için bu çalışmada Granger nedensellik analizi kullanılmıştır. Yapılan nedensellik testi sonucunda hem ithalatın büyümenin nedeni olduğu ve hem de ihracatın büyümenin nedeni olduğu sonucuna varılmıştır. Yapılan analiz sonucunda İran'ın ihracat ve ithalatının ekonomik büyümesini etkilediği sonucuna varılmıştır.

Anahtar Kelimeler

Ekonomik büyüme, İran, Granger Nedensellik Testi, İthalat, İhracat, Dış Ticaret

JEL Kodu

C100, F100, O40

CONTACT Bayram ATA ✉ bayram90ata@gmail.com 📧 Yüksek Lisans Öğrencisi, İstanbul Aydın Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Uluslararası İktisat, İstanbul, TÜRKİYE

¹ “Ortadoğu Ülkelerinde Ekonomik Kalkınma; İran Ve Suudi Arabistan Örneği” adlı yüksek lisans tezinden türetilmiştir.

The Relation between Foreign Trade and Economic Growth: A Causality Analysis on the Case Iran

ABSTRACT

In this paper, we have investigated briefly the economic structure of Iran and assessed the effects of foreign trade as one of the most important factor on economic development. We used the Granger causality analysis to examine whether Iran's foreign trade is related with its economic growth. The results show that both import and export are granger cause of economic growth. To conclude we can say that the results prove a certain causality between Iran's foreign trade and its economic development.

Keywords

Economic Growth, Iran, Granger Causality Test, Import, Export, Foreign Trade

JEL Classification

C100, F100, O40

1. Giriş

Ortadoğu'nun benzersiz ekonomik yapısı bazı faktörlerin olağanüstü bir kombinasyonudur (Direnizci, 2005:30). Ortadoğu'ya yönelik geliştirilen stratejileri sadece petrol unsuruna bağlamak mümkün değildir. Konu, Ortadoğu'nun ekonomi merkezli siyasi tarihi açısından değerlendirildiğinde, petrolün tek başına yeterli olmadığı görülmektedir. Bugün Ortadoğu olarak adlandırılan bölge, antik dönemlerden bu yana tarım potansiyeli ve ticaret aktarım hattı olarak önemli bir konumda yer almaktadır. Dünya ana kıtası üzerindeki bütün ulaşım ve ticaret yollarının Ortadoğu ile doğrudan veya dolaylı olarak bağlantı içinde olması, bölgeyi ekonomi eksenli politikaların merkezi haline, getirmekte (Dural, 2007:7). Gerçekleştirilen petrol üretimi buna bağlı olarak gerçekleşen ihracat rakamları ülkelerin ekonomik açıdan kalkınmaları bakımından en büyük etkendir. Ayrıca bu ülkelerde sadece petrol üretimi ve satışı yapılmamaktadır. Yeraltı kaynaklarından elde edilen petrolün işlenmesi aşamasında elde edilen diğer yağ ve yakıtlarda ülke ekonomisine büyük katkı sağlamaktadır. Bu durum, dünyadaki güç odağı olarak kabul edilen ülkelerin dikkatlerini çekmektedir. Böylelikle tüm gözler bu bölge üzerine toplanmaktadır.

Tarihte güçleriyle kendilerini kabul ettiren devletlerin bölge ile ilgilenmelerinin temelinde, Ortadoğu'nun coğrafi değerinin, ticari olanaklarının ve doğal kaynaklarının kullanımı düşüncesi yatmıştır. Bu doğrultuda; Ortadoğu, tarihi süreç içerisinde İngilizlerin, Fransızların, Rusların, Osmanlıların ve son dönemlerde de ABD ile Çin gibi kıta devletlerinin ilgisini çekmiştir. Dünya petrol kaynaklarının büyük bir kısmı yaklaşık üçte ikisi bu bölgede yer almakta ve bu kaynaklardan

çıkan petroler Batı Avrupa ekonomisi için hayati önem taşımaktadır. II. Dünya Savaşı öncesi ağırlıklı olarak siyasal alanda mücadele eden büyük devletler, Ortadoğu'da kendi petrol şirketlerini kurarak ürettikleri petrolle dünya siyasetine yön vermeyi hedeflemişlerdir. İkinci Dünya Savaşı'nın ardından petrolün stratejik bir unsur olarak bölgesel ve uluslararası gelişmelerde önem kazanması tarih sahnesinde yeni bir dönemin başlangıcının da habercisi olmuştur. Savaş sonrasında başta ABD ve İngiltere olmak üzere diğer batılı devletler çeşitli oyunlarla pay alma yarışına girmişlerdir. Söz konusu devletlerin petrol unsurunu kullanmak suretiyle bölgedeki siyasi gelişmeleri denetleyerek genel siyasete yön verdikleri görülmüştür (Mazman, 2008).

Özellikle Suudi Arabistan, İran ve Irak petrol rezervleri açısından hem bölgesel anlamda hem de küresel anlamda dünyanın en zengin rezervlerine sahip ülkelerindedir. Suudi Arabistan ve Irak'ta rezerv zenginliklerinin yanında ayrıca üretimin gerçekleştiği sahalardaki kuyuların sığ olması petrol piyasası için önemli olan varil başına üretim maliyetini de düşürmektedir (Akça, 2013).

Bu çalışmada en önemli bölge aktörlerinden olan İran İslam Cumhuriyeti kısa adıyla İran ele alınacaktır. Petrol ticareti, İran'ın dış ticaretinin en önemli unsurunu oluşturmaktadır. Bu çalışmada, İran'ın petrole bağımlı ticaretinin ekonomik büyümesi üzerinde bir etkisinin olup olmadığı sorusuna cevap aranacaktır. Literatürde İran özelinde yapılmış çok az sayıda çalışma vardır. Bunun en önemli nedeni İran ile ilgili bilgi kaynaklarına ve istatistiklere erişimin son derece kısıtlı olmasıdır. Buna rağmen dış ticaretin büyüme üzerindeki etkisinin, İran için sayısal veriler ve bir nedensellik analizi yardımıyla test edilecek olması bu çalışmayı önceki çalışmalardan ayıran en önemli özelliğini oluşturmaktadır.

Çalışmanın ikinci bölümü İran ekonomisinde petrolün rolü ve bununla ilgili sayısal veriler değerlendirilmekte olup, temel makroekonomik değişkenler şekil ve tablolar yardımıyla tartışılmaktadır. Üçüncü bölümde hem İran konusunda hem de Granger b-nedensellik analizi ile ilgili literatür taraması yer almaktadır. Dördüncü bölümde analizde kullanılan model tanımlanmış, beşinci bölümde İran'ın ithalat ve ihracatı ile ekonomik büyümesi arasında Granger nedensellik bağı olup olmadığı araştırılmıştır. Çalışmanın altıncı ve son bölümünde çıkan sonuçlar değerlendirilmiş ve tartışılmıştır.

2. İran Ekonomisinin Değerlendirilmesi

2.1. İran Ekonomisinde Petrolün rolü

Birinci Dünya Savaşından sonra birçok Ortadoğu ülkesi birer sömürge ülkesi haline gelmiştir. Son yıllarda her ne kadar bu ülkeler bağımsızlıklarını tamamen ilan etmiş olsalar da bu etki hala devam etmektedir.

İkinci Dünya Savaşı'ndan sonraki dönemde yapılan bilimsel çalışmalarda ve uluslararası siyasette giderek kullanımı yaygınlaşan “Ortadoğu”, tarihsel süreçte birçok uygarlığa ev sahipliği yapmıştır. Bölge farklı etnik, dini ve kültürel yapıların kaynaşmasına sahne olmuştur. Ortadoğu'nun adı gibi sınırları ve kapsamı da kesin olarak belli değildir. Ortadoğu'nun sınırlarının net olmaması bölgenin coğrafi anlamda tanımlanmasını da zorlaştırmaktadır (Lewis, 1964:41). Ortadoğu tarihte gerek ekonomik olarak gerekse bilim ve sanat alanlarında yerini hızlıca alırken, günümüze gelene kadar bu yerlerini kaybetmişlerdir. Bu alanlardaki yerlerini kaybetme sebepleri ise tarihsel süreçte yaşanan özellikle siyasi sorunlar olmuştur. Bazı ülkelerin ikinci dünya savaşı sonrası egemenliklerini tamamen ilan edememesi, bazı ülkelerinse gerek komşu ülkelerle ikili ilişkilerde yaşadıkları sorunlar gerekse ülke içindeki hem dini hem de siyasi sorunlar Ortadoğu ülkelerinde gerileme yaşanmasına neden olmuştur. Ancak bu gerileme ülkelerin doğal zenginlikleri sayesinde ekonomik alanı diğer alanlara göre daha az etkilemiştir.

İran, OPEC tarafından yayınlanan raporlara göre dünyanın ikinci en büyük petrol üreticisidir. Dünya petrol rezervlerinin yüzde dokuzluk kısmı ve doğalgaz rezervlerinin yüzde on beşlik kısmı İran ülke sınırları içerisinde yer almaktadır. İran yüz otuz milyar varil kanıtlanmış petrol rezervine sahiptir. İran'ın ham petrol rezervlerinin önemli bir bölümü Irak sınırındaki Kuzistan'da yer almaktadır. İran toplamda 40 kadar petrol alanına sahiptir ve petrol alanlarının 27 tanesi karada bulunmaktadır. İran 2006 yılında günlük petrol üretimi 4,2 milyon varildir (3,9 milyon varili ham petrol). İran 2006 yılında Hazar denizinde yeni petrol kuyuları açma çalışmalarına başlayarak petrol üretimini arttırmayı hedeflemiştir (Çalış, 2006:15). 2014 yılına gelindiğinde açıklanan üretim miktarı 3 milyon 121 bin varil ham petroldür. Daha öncede belirttiğimiz gibi ülkede tutulan ekonomik kayıtlar dış devletlerle tamamen paylaşılmadığı için 2015 ve 2016 yılı üretim miktarları net olarak bilinmemektedir. OPEC tarafından hazırlanan raporlarda ise Ortadoğu ülkelerinin genelindeki mevcut üretim miktarlarının tamamı yer almakta ülke bazında belirtilmemektedir.

İran, Rusya'dan sonra dünyanın en büyük doğal gaz rezervine sahiptir. İran'ın doğal gaz rezervleri tek bir bölgede değildir. Bu rezervler büyük ölçüde geliştirilmemiş sahalarda yer almaktadır. Buna bağlı olarak ülkenin doğal gaz konusunda büyük bir potansiyeli bulunmaktadır. Artan iç tüketime rağmen İran aynı zamanda önemli bir doğal gaz ihracatçısıdır (İran İslam Cumhuriyeti Ülke Raporu, 2008:7). İran 2005 yılında 87,0 milyar m³ doğal gaz üretmiştir. O dönemde İran toplam enerji ihtiyacının yüzde 44'ünü doğal gazdan karşılamaktaydı (Direnişçi, 2005:30). 2015 yılın 3 milyon 665 bin varil petrol çıkaran İran, 2016'nın ilk yarısında bu rakamı 3,8 milyon varil seviyesine çıkarmıştır. Ülkenin hedefi ise 4 milyon varil düzeyi ve üzeridir.

İran'ın güneyinde bulunan ve 8–13 trilyon m³ doğalgaz rezervi olduğu tahmin edilen Güney Pars Sahası'nın geliştirilmesine yönelik projenin bazı aşamaları, ihraç edilmek üzere sıvılaştırılmış doğalgaz üretimine ayrılmıştır. Bu saha yabancı sermayeye açılmış ve aşamalar halinde çeşitli uluslararası konsorsiyumlar ile doğalgaz kaynaklarının araştırılması ve geliştirilmesi yönünde çalışmalara hız verilmiştir. Güney Pars doğalgaz sahası Basra Körfezinde İran ile Katar arasında paylaşılmaktadır. Bu bölge “off-shore” bir bölge olarak karşımıza çıkmaktadır. İran, mevcut zengin doğal gaz rezervlerine rağmen üretim açısından on iki ülke arasında sekizinci sırada bulunmaktadır.

İran aynı zamanda, Irak ile petrol konusunda işbirliğini geliştirmektedir. Geçmişte yaşadıkları siyasi krizleri bir kenara bırakarak iş birliği yapma hazırlığındalar. Böyle bir atılımın diğer devletlere olumlu örnek olması söz konusudur. Ayrıca bu işbirliğinin başarılı bir şekilde sonuçlanması ortak çıkarlara sahip ancak siyasi anlaşmazlık yaşayan, birbirlerini rakip olarak gören diğer ülkelere örnek teşkil etmesi beklenmektedir. İran'ın Abadan Rafinerisinden yararlanabilmesi ve bu sayede günde 250,000 varil petrol taşıma kapasitesine sahip olan mevcut petrol boru hattının 6 mil kadar daha uzatılması bağlamında çalışmalar gerçekleştirilmektedir. 2015 yılının Ocak ayında Tahran ile gerçekleştirilen görüşmelerde Irak Petrol Bakanı Adil el-Mehdi'de İran ve Irak'ın ortak sahalardan petrol ve doğal gaz çıkarma konusunda ve ayrıca ortak kaynaklardan yararlanma hususunda Tahran-Bağdat işbirliğinin diğer ülkeler için bir örnek olarak kullanılabilacağı kayıtlara geçmiştir (İran Ülke Bülteni, 2015).

Tablo 1'de OPEC tarafından yayınlanan rapora göre hazırlanmış olan dünya genelindeki kanıtlanmış petrol ve doğalgaz rezervlerinin bulunduğu ülkeler yer almaktadır. Ayrıca bu tabloda bu rezervlerin miktarı yer almaktadır.

Tablo 1

OPEC Raporu

Kanıtlanmış Petrol Rezervleri		
Ülke	Sıra	Rezerv (milyar varil)
Venezuela	1	299,9
Suudi Arabistan	2	266,6
Kanada	3	175,0
İran	4	157,3

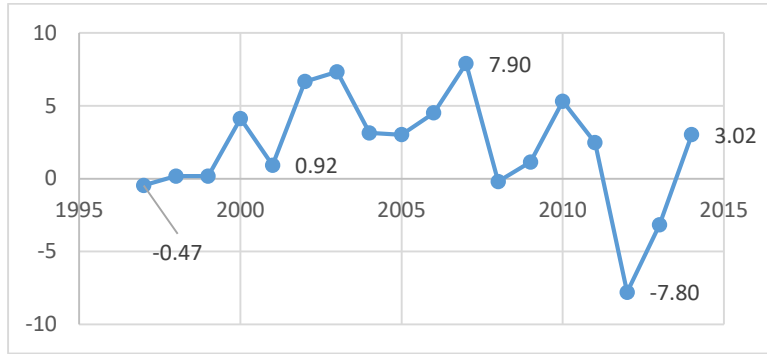

Kanıtlanmış Doğalgaz Rezervleri		
Ülke	Sıra	Rezerv (tr. küb. m.)
Rusya	1	49,5
İran	2	34,0
Katar	3	24,5

Not. OPEC'den alınmıştır.

2.2. İran İslam Cumhuriyeti'nin Ekonomik Yapısı

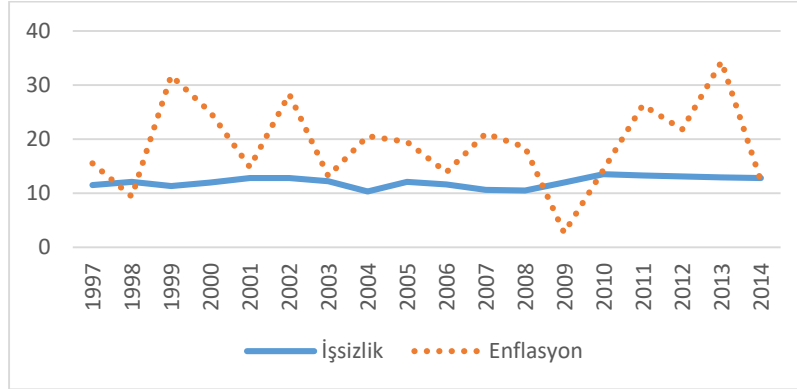
İran, Ortadoğu ve Kuzey Afrika Bölgesi'nde yer alan Suudi Arabistan'dan sonra ikinci büyük ekonomidir. Ülkenin ekonomisi neredeyse tamamen petrol ihracatına bağlıdır (İran Ülke Bülteni, 2015). Şekil 1'de 1997-2016 dönemine ait GSYİH artış oranları verilmiştir.

Şekil 1. İran - Gayri Safi Yurtiçi Hâsıla artış hızı % (GSYİH) (1997-2016). The World Bank, <http://databank.worldbank.org/data/home.aspx> 'den alınmıştır.

Şekil 1'de görüldüğü üzere, İran'ın Gayri Safi Yurtiçi Hâsıla artış verileri yıllara göre sürekli değişkenlik göstermektedir. Yirmi yıllık GSYİH ortalama artış hızı %2,12 olurken 2012 ve 2013 yıllarında negatif eğilim göstermiştir.

Ülkede yerel ve uluslararası bankalara uygulanan yaptırımlar nedeniyle ülke 2011 yılında 541 milyar dolar olan İran'ın GSYİH'sı, 2012 yılına gelindiğinde 398 milyar dolara düşerken, bu rakam, 2013 yılında ise 367 milyar dolara gerilemiştir (İran Ülke Bülteni, 2015).

Şekil 2. İran – Enflasyon ve İşsizlik Oranı Karşılaştırması (1997-2015). The World Bank, <http://databank.worldbank.org/data/home.aspx> ‘den alınmıştır.

Şekil 2’de görüldüğü üzere İran’ın yaklaşık son 20 yıllık işsizlik verilerini gözlemlemekteyiz. Bu veriler doğrultusunda İran’ın 2008 yılında yaşanan küresel krizden etkilendiğini buna bağlı olarak işsizlik oranında artış olduğunu söylemek mümkündür. Ayrıca İran’ın işsizlik verileri durağan bir seyir izlemektedir. Çok küçük yüzdelik oranlarla artış ve azalış göstermiştir. Turan ve Özarı 2015 yılında yapmış oldukları çalışmada başlıca dünya devletlerinin, özellikle de bölgelerin verileri incelenerek işsizlik oranı ile enflasyon oranı arasında ters yönlü bir ilişki olduğundan bahsetmişlerdir (Turan ve Özarı, 2015: 155-177). Ancak dünya veri bankasından alınan ve İran devletine ait bu makroekonomik değişkenlere ait verilere baktığımızda söz konusu durumun İran için geçerli olmadığını gözlemliyoruz. İran’ın son yirmi yıllık verisine baktığımızda enflasyon oranında ülke içerisinde ve komşu ülkelerle yaşanan siyasi olaylara bağlı olarak sürekli olarak bir dalgalanma gözlemlenmektedir. Ancak işsizlik oranına bakıldığında ise bu süreçte sürekli olarak benzer ya da çok küçük oranla farklılık gösterdiğini gözlemlemek mümkün. Bunun nedeni ise ülke ekonomisinin bağlı olduğu doğal kaynaklardır.

İran'ın ihracat kalemleri arasında en önemlileri ham petrol ve doğalgazdır. Ülkenin toplam ihracat gelirinin yüzde seksenlik kısmını petrol ve doğalgaz ihracatı oluşturmaktadır. Bu oran dünya genelindeki ham petrol fiyatlarına bağlı olarak artış ve azalış göstermektedir. Tüm bunların

yanı sıra çok küçük miktarlarda da olsa petrol dışında ihracat da gerçekleşmektedir. Petrol ve doğalgaz dışında gerçekleşen ihracat kalemleri şu şekildedir; halı, fıstık, deri, kuru meyve ve sebzeler, havyar ve metallerdir (Direnzci, 2005: 30). Petrol ve doğalgaz ülke ekonomisi açısından en önemli yeri tutmaktadır. Tablo 2’de 2011-2014 dönemine ait İran dış ticaret verileri yer almaktadır.

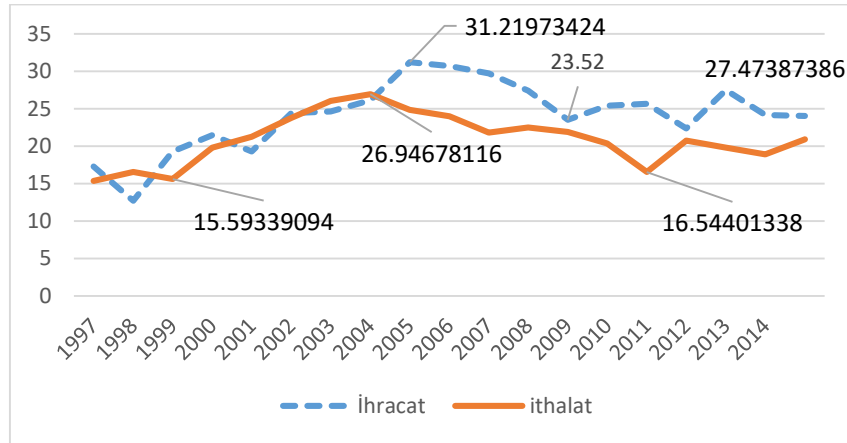
Tablo 2

İran Dış Ticaret Verileri

	2011	2012	2013	2014
İhracat (milyon \$)	112,788	145,518	98,033	93,015
İthalat (milyon \$)	75,458	77,729	67,058	60,047
Petrol Üretimi (1000 varil/gün)	3,576	3,740	3,576	3,121
Petrol İhracatı (milyon \$)	90,191	118,861	68,135	64,789

Not. İran Ülke Bülteni (2015)’nden alınmıştır.

İran’ın 1997-2015 yılları arasındaki ithalat ve ihracat rakamlarının GSYİH’ya oranı Şekil 3’te verilmiştir.

Şekil 3. İran – İthalat ve İhracat rakamlarının GSYİH’ya Oranı (1997-2015). The World Bank, <http://databank.worldbank.org/data/home.aspx> ‘den alınmıştır.

Şekil 3'te 1997-2015 yıllarında İran'ın ithalat ve ihracat rakamlarının GSYİH'ya oranı verilmiştir. Verilen bu rakamlar incelendiğinde ithalatta bu oran ortalama 20,92 iken, ihracatta 24,05'tir.

İran 1996 yılında Dünya Ticaret Örgütü'ne (DTÖ) üyelik başvurusunda bulunmuştur. Ancak bu başvuru Amerika Birleşik Devletleri'nin engeline takılarak başvurusu askıya alınmıştır. Dünya geneline baktığımızda İran, Dünya Ticaret Örgütü'ne üye olmayan en büyük ekonomidir. İran'ın yapmış olduğu nükleer anlaşma sonrasında Dünya Ticaret Örgütü'ne tam üye olması beklentisi artmıştır.

İran'da dış ticaret konusunda yaşanan en büyük sorun ülkenin hali hazırda kullanmış olduğu bir gümrük mevzuatı bulunmamasıdır. Aynı zamanda bu ülkede bankacılık ve hukuk sistemi de tam anlamıyla oturmamıştır. Tüm bu eksikliklerden dolayı ülkeye gerçekleştirilen ithalat maliyetleri çok yüksektir ve süreç çok uzamaktadır.

3. Literatür Taraması

Bu bölümde, Granger nedensellik analizi ile yapılan ilgili çalışmalara, ekonomik büyümeyi etkileyen değişkenler üzerine yapılan bazı çalışmalara ve İran ile ilgili kısıtlı literatüre bakacağız. 2003 yılında Karaca tarafından yapılan bir çalışmada, 1987-2002 yıllarına ait Türkiye'nin verileri ile enflasyon, ekonomik büyüme arasındaki ilişki analiz edilmiştir. Yapılan nedensellik analizi sonucunda, çalışılan dönemde enflasyon oranında meydana gelen her 1 puanlık artış sonucunda, ekonomik büyüme oranının 0,37 puan düşüş yaşadığı tespit edilmiştir. Özetle iki değişken arasında çalışılan dönemde negatif yönlü ilişki tespit edilmiştir.

2003 yılında yapılan bir diğer çalışmada Valadkhani, İran'ın 1968-2000 yılları arasında işsizliğin nedenlerini eşanlı denklemlerle incelemiştir. İşsizlik oranının hâsıla boşluğu ile ekonomik belirsizlik arttıkça arttığını yani aralarında pozitif ilişkinin bulunduğunu ancak işsizlik oranı ile yüksek büyüme oranları, reel yatırımlar ve enflasyon arasında negatif ilişki olduğunu saptamıştır.

2005 yılında Arısoy Türkiye'nin Kamu Harcamalarının Ekonomik Büyüme ile ilişkisini Nedensellik Modeli ve Keynesyen ekonometrik model ile analiz etmiştir. Yapılan analiz sonucunda kamu harcamalarının unsurlarına doğru ekonomik büyüme arasında tek yönlü bir nedensellik

ilişkisi saptanmış ve ekonomik büyümenin kamu harcamalarını artıracakını öne süren Wagner Yasasını destekleyen sonuçlar elde etmiştir.

2008 yılında Oktayer ve Susam tarafından Türkiye'nin Kamu Harcamalarının Ekonomik Büyüme ile ilişkisini analiz etmişlerdir. 1970-2005 dönemine ait Türkiye'nin verileri kullanılarak yapılan analizin sonucunda kamusal yatırım harcamalarının ekonomik büyüme üzerinde pozitif yönlü bir ilişki olduğu sonucu elde edilmiştir.

2009 yılında Aktaş tarafından yapılan çalışma Türkiye'nin 1996-2006 verileri yardımıyla ihracat, ithalat ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi nedensellik analizi ile incelemiştir. Hata Düzeltme Modeline kullanılan çalışmada, yapılan analiz sonucunda ihracattan ithalata, ithalattan ihracata, büyümeden ihracata ve büyümeden ithalata doğru tek yönlü bir nedensellik ilişkisi olduğu elde etmiştir.

2010 yılında Genç, Değer ve Berber tarafından yapılan çalışmada beşeri sermaye, ihracatın ekonomik büyüme üzerindeki ilişkisine nedensellik analizi ile bakılmıştır. Yapılan analizde Türkiye'nin 1980-2007 dönemine ait veriler kullanılmıştır. Bu analiz sonucunda, Türkiye ekonomisinin ihracatında görülen yapısal değişime paralel olarak daha fazla beşeri sermayeye gereksinim duyduğu şeklinde sonuç elde edilmiştir.

2011 yılında Akal, Doğruyol ve Bilişli tarafından yapılan çalışmada Şanghay İşbirliği Örgütü Ve Türkiye-İran savunma harcamalarının 1988-2008 dönemine ait verileri nedensellik analiz ile incelenmiştir. Bu bağlamda yapılan çalışmada Şanghay İşbirliği Örgütü'nün kurulmasından sonra ve İran'ın gözlemci üye statüsünde bulunuyor olmasının Türkiye savunma harcamalarını artırıcı yönde etkili olduğu sonucu elde edilmiştir.

2011 yılında yapılan bir diğer çalışmada ise Zamanzadeh ve Mehrara, 1959–2007 yılları arasında İran'da bütçe açığı ve petrol harici cari işlemler açığı değişkenleri ile yaptıkları çalışmada VECM kullanılmış ve her iki değişken arasında uzun dönemli ilişki saptanmıştır. Daha sonra gerçekleştirilen Granger nedensellik analizinde ise her iki değişkenin de birbirinin nedeni olduğu sonucu elde edilmiştir.

2013 yılında Akıncı, Aktürk ve Yılmaz, OPEC ülkeleri ve bazı petrol ithalatı yapan ülkeler için ekonomik büyüme ve petrol fiyatları arasındaki ilişkiyi analiz etmişlerdir. Analiz sonucunda, petrol fiyatları ve ekonomik büyüme arasında anlamlı bir ilişki olduğu sonucu elde edilmiştir.

2013 yılında Yardımcıoğlu ve Gülmez, OPEC ülkesi olan 10 ülkenin 1970–2011 dönemine ait verileri yardımıyla; Petrol Fiyatları ve Ekonomik Büyüme ilişkisini incelerken aynı zamanda da bu ülkeler için Hollanda Hastalığının varlığını araştırmışlardır. Yapılan çalışma sonucunda, petrol fiyatları ve ekonomik büyüme arasında anlamlı bir ilişki olduğu sonucu elde edilmiştir. Ayrıca bu ülkeler için Hollanda hastalığı riskinin varlığı tespit edilmiştir.

Berber (2013) ise İran ekonomisinin genel yapısı ve siyasi ikilemlerine dair bir izdüşüm vermeye çalışmıştır.

Turan vd. 2016 yılında yapmış olduğu çalışmada, Ortadoğu ülkeleri 1980-2013 yıllarına ait makroekonomik değişkenlerin verilerinin yardımıyla kümeleme analizi yapılarak gruplandırılmıştır. Bu çalışmada Ortadoğu ülkelerinde meydana gelen siyasi olaylara bağlı olarak zaman aralığı gruplara göre bölünmüştür. Yapılan analiz sonucunda ise bu ülkelerde yaşanan siyasi olayların ülke ekonomisine doğrudan etkide bulunduğu sonucu elde edilmiştir (Turan vd., 2016:143-165).

4. Granger Nedensellik Analizi ve Model

Granger nedensellik analizi, bir zaman serisinin başka bir zaman serisini tahmini olarak, kullanışlı olup olmadığının bir istatistiksel hipotez sınavıdır. Normalde, bağımlılar, "sadece" ilintileri yansıtmaktadır. Ekonomik zaman serilerinin durağanlığı ise Dickey ve Fuller (1979,1981) tarafından geliştirilen ve uygulamada yaygın bir şekilde kullanılan analiz yöntemlerinden yararlanılarak belirlenebilmektedir. Yapılan bu çalışmada kullanılan verilerin yani zaman serilerinin birim kök içerip içermediğini anlamak için ADF (Genişletilmiş Dickey-Fuller) testi kullanılmıştır. Ayrıca Serilerin durağanlık sınavı için Augmented Dickey-Fuller (ADF) testinde sabitsiz, sabitli ve trendli bir süreç izlenmektedir. Bu sürece göre, kullanılan seri trendli bir süreçte durağan hale gelir ise diğer süreçler izlenmeksizin bu değer esas alınmaktadır. Eğer kullanılan seri trendli süreçte durağan hale gelmemiş ise, sabitli süreçten geçer. Eğer bu süreçte de durağanlık sağlanamamış ise sabitsiz sınavı yapılmaktadır. Bu süreç sonucunda seriyi durağan hale getiren değer ise baz alınmaktadır (Enders, 1995: 256-259).

Birim kök testi yardımıyla söz konusu serilerin kaçınıcı dereceden durağan oldukları saptanır. Yapılan bu test sonucunda her iki seri de aynı dereceden durağan (bütünleşmiş) çıkıyorsa,

bu ilişkinin gerçek bir ilişki olduğu ve regresyonun gerçek olduğu söylenebilir. Ayrıca bu serilere “eş bütünleşmiş seriler” adı verilir.

Bu çalışmada aşağıda bulunan formülasyon yardımıyla ADF birim kök testi hesaplanmıştır.

$$\Delta Y_t = \beta_1 + \beta_1 t + \delta Y_{t-1} + \sum_{i=1}^k \alpha_i \Delta Y_{t-1} + \varepsilon_t$$

Denklemden yer alan “k” değişkeni olarak ifade edilen gecikme uzunluğu, genelde Akaike veya Schwarz bilgi kriterleri kullanılarak hesaplanmaktadır. Bu çalışmada Schwarz bilgi kriteri kullanılmıştır. Daha sonraki aşamada ise yapılan uygulamalı ekonometrik çalışmalarda, zaman serileri arasındaki nedensellik ilişkilerinin tespit edilmesi için genellikle Granger (1969) tarafından geliştirilen Granger nedensellik analizi kullanılmaktadır. X ve Y olmak üzere iki değişkene sahip olduğumuz varsayımı altında; Y değişkeninin bağımlı, kendi gecikmeli ve X değişkeninin gecikmeli değerlerinin bağımsız değişken olduğu model, Y değişkenin bağımlı, kendi gecikmeli değerinin bağımsız değişken olduğu modelden daha yüksek öngörü başarısı sağlıyorsa X_t ’deki değişimler Y_t ’nin Granger nedenidir denir (Altıntaş vd., 2008).

Bu çalışmada da dış ticaret (İthalat ve İhracat) ile ekonomik büyüme (GSMH) arasındaki ilişkinin araştırılması amacıyla “Granger Nedensellik Analizi”nden yararlanılmıştır. Granger nedensellik testi aşağıdaki iki regresyonun tahmini ile yapılmaktadır (Bilgili vd., 2007: 140-141).

$$Y_t = \sum_{i=1}^m \alpha_i X_{t-i} + \sum_{j=1}^n \beta_j Y_{t-j} + u_{1t}$$

$$X_t = \sum_{i=1}^m \lambda_i Y_{t-i} + \sum_{j=1}^n \delta_j X_{t-j} + u_{2t}$$

Burada, u_{1t} ve u_{2t} hata terimlerinin aralarında korelasyon olmadığı kabul edilmektedir.

5. Granger Nedensellik Analizi: Dış Ticaret-- Büyüme İlişkisi

Bu bölümde İran’ın ithalat ve ihracatının Gayrisafi Yurtiçi Hâsıla’sı (GSYH) içindeki payı ile ekonomik büyümesi arasında bir nedensellik ilişkisinin olup olmadığı araştırılmıştır. Bu amaçla İran için 1969-2014 dönemine ilişkin yıllık verilerin yüzde olarak ithalatın GSYH içinde payı (İTHALAT_IRN) ve yüzde olarak ihracatın GSYH içinde payı (İHRACAT_IRN) ile ekonomik

büyüme göstergesi olan GSYH'deki yüzde değişim (GSYH_IRN) değişkenleri alınmıştır. Ayrıca analizde kullanılan veriler World Bank'tan alınmıştır. Çalışmada İran için kullanılan serilere ilişkin özet istatistikleri Tablo 3'de belirtilmiştir.

Tablo 3.

İran için Kullanılan Serilere İlişkin Özet İstatistikler

	GDP_IRN	IMP_IRN	EXP_IRN
Ortalama	3,22	20,99	21,72
Standart Hata	1,26	0,81	1,32
Ortanca	3,52	21,13	22,65
S. Sapma	8,54	5,48	8,97
Basıklık	0,88	0,14	0,48
Çarpıklık	-0,37	0,12	0,42
Aralık	44,77	26,65	43,64
En Küçük	-21,60	8,73	3,73
En Büyük	23,17	35,38	47,37

Tablo 3'den görüldüğü üzere İran'ın ekonomik büyümesi ele alınan dönemde ortalama % 3,22 değerine, ithalatının GSYH içindeki payı ortalama % 20,99 değerine ve ihracatın GSYH içindeki payı ortalama % 21,72 değerine sahip olmuştur. İran'ın ekonomisi ilgili dönemde % 21,6 küçülme ile % 23,17 büyüme arasında değişkenlik gösterirken, İTHALAT_IRN değişkeni %8,73 ile % 35,38 arasında ve İHRACAT_IRN değişkeni % 3,73 ile % 47,37 arasında değişkenlik göstermektedir.

Değişkenlerin çarpıklık ve basıklık değerlerine bakıldığında İTHALAT_IRN ile İHRACAT_IRN değişkenlerin hafif sağa çarpık bir yapıda olduğu söylenebilir. GDP_IRN değişkeninin ise -0.37 çarpıklık katsayısı ile hafif sola çarpık bir yapıda olduğu söylenebilir. Bunun yanında basıklık değerleri Tablo 3'de normal dağılımın basıklık değeri olan 3 ile farkı olarak gösterilmektedir. İran için kullanılan tüm değişkenlerin basıklık katsayısının pozitif olmasından kaynaklı normal dağılıma göre daha sivri bir yapıda olduğu söylenebilir.

5.1. Birim Kök Testleri

Çalışmada değişkenler arasındaki ilişkinin incelenmesi amacıyla öncelikle serilerin birim köke sahip olup olmadığı bir başka söylemle durağan olup olmadığı araştırılmıştır. Bu amaçla

öncelikle Dickey-Fuller (1979) tarafından geliştirilen Genişletilmiş Dickey Fuller Testi (ADF) kullanılmıştır.

ADF testini açıklamak için ε_t beyaz gürültü hata terimi olmak üzere Y serisinin aşağıdaki gibi modellendiğini varsayalım (Uğurlu,2009) .

$$\Delta Y_t = \alpha_0 + \beta t + \rho Y_{t-1} + \sum_{i=1}^k \beta_i \Delta Y_{t-i} + \varepsilon_t$$

Kullanılan hipotez ve test istatistiği aşağıda verilmiştir.

$H_0 : \rho = 0$ Seri durağan değildir. Serinin birim kökü vardır.

$H_a : \rho < 0$ Seri durağandır. Serinin birim kök yoktur.

Uygulanan testte her bir değişken için 4 gecikmeye kadar gecikmeli değerleri kullanılan modellere sırasıyla eklenmiş ve Schwarz Bilgi Kriteri değerini en küçük yapan gecikme sayısı en uygun gecikmeli değer olarak belirlenmiş ve testin sonucu bu çerçevede değerlendirilmiştir. İran için kullanılan değişkenlere ilişkin test sonuçları Tablo 4’de belirtilmiştir.

Tablo 4.

ADF Testi Sonuçları

Değişken	Model	Gecikme Uzunluğu	t-istatistiği	p-değeri
GSYİH_IRN	Düzey Sabitsiz ve Trendsiz	0	-4,1402***	0,0001
GSYİH_IRN	Düzey Sabitli	0	-4,3797***	0,0011
GSYİH_IRN	Düzey Sabitli ve Trendli	1	-4,2980***	0,0074
İTHALAT_IRN	Düzey Sabitsiz ve Trendsiz	0	-0,7493	0,3862
İTHALAT_IRN	Düzey Sabitli	0	-2,9039*	0,0528
İTHALAT_IRN	Düzey Sabitli ve Trendli	0	-2,9305	0,1631
İHRACAT_IRN	Düzey Sabitsiz ve Trendsiz	0	-0,5739	0,4631
İHRACAT_IRN	Düzey Sabitli	0	-1,9844	0,2924
İHRACAT_IRN	Düzey Sabitli ve Trendli	0	-1,9602	0,6066
İHRACAT_IRN	İlk Fark Sabitsiz ve Trendsiz	0	-6,2286***	0,0000
İHRACAT_IRN	İlk Fark Sabitli	0	-6,1582***	0,0000
İHRACAT_IRN	İlk Fark Sabitli ve Trendli	0	-6,0829***	0,0000

Not. *** ve ** sırasıyla %1 ve %5 de boş hipotezin reddedildiğini göstermektedir.

Tablo 4’de ADF testi sonuçları İran için kullanılan tüm değişkenlere ilişkin hem düzeyde hem de (düzeyde durağan değilse) ilk farkı alınarak

- Sabitsiz ve trendsiz
- Sabitli
- Sabitli ve trendli

modeller için verilmektedir. Buna göre GSYİH_IRN değişkeni için yapılan ADF testi sonucunda tüm modellerde boş hipotezin %1 düzeyinde reddedildiği yani serinin durağan olduğu sonucuna varılmıştır. İTHALAT_IRN değişkeni için düzeyde sabitli %10 anlamlılık düzeyinde reddedilmiş ve düzeyde durağan olduğu sonucuna varılmıştır. İHRACAT_IRN değişkeninin durağan olmadığı birinci farkta %1 anlam düzeyinde durağanlaştığı saptanmıştır.

Özet olarak İran için kullanılan değişkenlere ilişkin ADF test sonuçlarına göre GSYİH_IRN ve İTHALAT_IRN değişkenlerinin düzeyde durağan yani I(0) ve İHRACAT_IRN değişkeninin ise birinci derece entegre yani I(1) olduğu söylenir. Dolayısıyla Granger Nedensellik testinde bu değişkenin birinci sıra farkı-D(IHRACAT_IRN)- alınarak analiz gerçekleştirilmiştir.

Tablo 4’de belirtilen birim kök testlerinden elde edilen sonuçlara göre Granger nedensellik testinde kullanılacak değişkenler görüldüğü üzere GSYİH_IRN, İTHALAT_IRN ve İHRACAT_IRN’dir. Granger Nedensellik testi aynı zamanda gecikme sayısına duyarlı bir testtir. Bu nedenle gecikme sayısının belirlenmesi amacıyla VAR modeli kurularak, VAR modelinin gecikme sayısı analizde kullanılmıştır.

Tablo 5.

İran için Kullanılan Değişkenler ile Kurulan VAR Modeline İlişkin Uygun Gecikme Sayısı

Gecikme Sayısı	LR	FPE	AIC	SC	HQ
0	NA	38071,2000	19,0608	19,1888	19,1067
1	33,2473	23411,1300	18,5724	19,08429*	18,7561
2	21,3978	19215,0100	18,3653	19,2611	18,6867
3	24,61758*	13352,01*	17,97794*	19,2576	18,43707*
4	8,7627	15807,8900	18,1025	19,7660	18,6993

Tablo 5’de kurulacak VAR modeli için uygun gecikme sayıları olabilirlik oran (LR), nihai kestirim hataları (FPE), Akaike Bilgi Kriteri (AIC), Schwarz Bilgi Kriteri (SC) ve Hannan Quinn Bilgi Kriteri (HQ) değerlerine göre gösterilmektedir. Buna göre LR değeri en yüksek, FPE ve AIC ve HQ değerleri en küçük 3. gecikmede görüldüğünden kurulacak VAR modeline ilişkin gecikme değeri 3 olarak alınacaktır.

Granger Nedensellik analizi temelinde VAR modeline dayandığından bu analizde de gecikme sayısı 3 alınarak nedensellik analizi yapılmıştır. Sonuçlar Tablo 6’da belirtilmiştir.

Tablo 6.

İran için Kullanılan Değişkenler için Granger Nedensellik Analizi

Boş Hipotez	F-istatistiği	p-değeri
İTHALAT_IRN, GSYİH_IRN'nın Granger Nedeni Değildir	7,4713	0,0005
GSYİH_IRN, İTHALAT_IRN'nın Granger Nedeni Değildir	1,6311	0,1993
D(İHRACAT_IRN), GSYİH_IRN'nın Granger Nedeni Değildir	3,7491	0,0195
GSYİH_IRN, D(İHRACAT_IRN)'nın Granger Nedeni Değildir	0,6629	0,5805

Tablo 6’da verilen Granger Nedensellik analizi sonuçlarına göre;

- İTHALAT_IRN, GSYİH_IRN'nın Granger nedeni değildir boş hipotezi %1 anlamlılık düzeyinde reddedilmiştir.
- GSYİH_IRN, İTHALAT_IRN'nın Granger Nedeni değildir boş hipotezi reddedilememiştir,
- D(İHRACAT_IRN), GSYİH_IRN'nın Granger Nedeni değildir boş hipotezi %5 anlamlılık düzeyinde reddedilmiştir,
- GSYİH_IRN, D(İHRACAT_IRN)'nın Granger Nedeni değildir boş hipotezi reddedilememiştir.

Dolayısıyla ele alınan değişkenler arasında İTHALAT_IRN değişkeninden GSYİH_IRN değişkenine ve D(İHRACAT_IRN) değişkeninden GSYİH_IRN değişkenine tek yönlü Granger tipi nedensellik olduğu söylenir. Hem ihracatın hem de ithalatın büyümenin Granger nedeni olduğu sonucuna varılmıştır. GSYH'nın hem ihracatın hem de ithalatın nedeni olmadığı görülmüştür.

6. Sonuç ve değerlendirme

Bu çalışmada önemli petrol rezervine sahip bir Ortadoğu ülkesi olan İran ele alınmıştır. Ülkede de başlıca gelir kaynağı petroldür. İran'ın ekonomik yapısı incelenmiş ve makroekonomik veriler yardımıyla ülke ekonomileri yorumlanmaya çalışılmıştır. İran'ın ekonomik büyümesinin dış ticaretine doğrudan ilişkili olup olmadığı sorusuna cevap aranmış ve bu sorunun cevabı çalışmanın ikinci bölümünde Granger nedensellik analizi kullanılarak cevaplandırılmıştır. Bunun için önce kullanılan değişkenlerin durağanlık düzeylerinin saptanması yoluna gidilmiştir. Bu amaçla durağanlık testlerinden en çok kullanılan test olan ADF testi kullanılmıştır. ADF test sonuçları ithalatın GSYH içindeki payı ve GSYH'deki yüzde değişim değişkenlerinin düzeyde durağan, ihracatın GSYH içindeki payı değişkeninin ise ilk farta durağan olduğunu göstermiştir. Durağan seriler ile yapılan Granger nedensellik testi sonucunda hem ithalatın büyümenin nedeni olduğu ve hem de ihracatın İran'ın ekonomik büyümesine neden olduğu sonucuna varılmıştır. Yapılan analiz sonucunda ülkenin dış ticaret performansının ekonomik büyümesine neden olduğu yönünde sonuçlar elde edilmiştir.

Kaynakça

- Akal, M., Doğruyol, A., & Bilişli, K. (2011). Şanghay işbirliği örgütü ve Türkiye-İran savunma harcamaları nedenselliği testi. *Akademik Bakış Dergisi*, 23, 1-15.
- Akça, İ. (2013). *Türkiye'nin dış ticaretinde Ortadoğu'nun yeri ve önemi (2000-2010)*. Marmara Üniversitesi Ortadoğu Araştırmaları Enstitüsü, Ortadoğu İktisadı Anabilim Dalı, İstanbul.
- Akıncı, M., Aktürk, E., & Yılmaz, Ö. (2013). Petrol fiyatları ile ekonomik büyüme arasındaki ilişki: Opec ve petrol ithalatçısı ülkeler için zaman serisi analizi. *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 1, 349-361.
- Arısoy, İ. (2005). Wagner ve Keynes Hipotezleri çerçevesinde Türkiye'de kamu harcamaları ve ekonomik büyüme ilişkisi. *Ç.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 14(2), 63-80.
- Altıntaş, M., Güvercin, D., & Uğurlu, E. (2008). Geçiş ekonomilerinde doğrudan yabancı sermaye yatırımları ve ekonomik büyüme ilişkisi. *Ekonomik Yaklaşım*, 19(Özel Sayı), 17-32.
- Berber, S. (2013). İran'ın ekonomi politikası, yaptırımların etkisi ve ikilemleri. *Bilge Strateji*, 5(9), 61-84.

- Bilgili, F., Düzgün, R., & Uğurlu, E. (2007). Büyüme, doğrudan yabancı sermaye yatırımları ve yurtiçi yatırımlar arasındaki etkileşim. *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 23 (2), 127-152.
- Dickey, D. A., & Fuller, W. A. (1979). Distribution of the estimators for autoregressive time series with a unit root. *Journal of the American Statistical Association*, 74, 427-431.
- Dickey, D. A., & Fuller, W. A. (1981). Likelihood ratio statistics for autoregressive time series with a unit root. *Econometrica*, 49, 1057-72.
- Direnizci, A. (2005). *1990–2004 yılları arasında Türkiye ile Ortadoğu ülkelerinin ekonomik ilişkileri*. Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.
- Dural, E. (2007). *Türkiye'nin Orta Doğu Politikası*. Osman Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.
- Enders, W. (1995). *Applied Econometric Time Series*. New York: John Wiley & Sons, Inc.
- Genç, M. C., Değer, M. K. & Berber, M. (2010). Beşeri sermaye, ihracat ve ekonomik büyüme: Türkiye ekonomisi üzerine nedensellik analizi. *Bilgi Ekonomisi ve Yönetimi Dergisi*, V(I), 29-41.
- İran İslam Cumhuriyeti Ülke Raporu, (2008). Konya Ticaret Odası Etüt Araştırma Servisi. Alınan yer <http://www.kto.org.tr/dosya/rapor/iran.pdf> (08.05.2008).
- Dış Ticaret Müsteşarlığı (2006). İran'ın Ekonomik Durumu. İhracatı Geliştirme Etüt Merkezi Periyodik Yayınları. Alınan yer <http://www.expotim.com/ulkebilgileri.asp?ID=iran> (02.03.2008).
- Tahran Büyükelçiliği Ticaret Müşavirliği (2007). İran'ın Genel Ekonomik Durumu ve Türkiye ile Ekonomik ve Ticari İlişkileri. Alınan yer www.musavirlikler.gov.tr/altdetay.cfm?AltAlanID=368&dil=TR&ulke=IR (02.03.2008).
- İran Ülke Raporu (2007). Makine İhracatçıları Birliği. Alınan yer <http://www.makinebirlik.com/tr/sanal-kutuphane/ulke-raporlari/iran-ulke-raporu> (20.03.2017).
- Lewis, B. (1964). Orta şarkın hüviyeti. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XII, 41.

- Mazman İ. Ü. (2008). *Türkiye'nin Ortadoğu Ülkeleri ile ekonomik ve ticari ilişkileri üzerine bir değerlendirme*. Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İktisat Anabilim Dalı İktisadi Gelişme ve Uluslararası İktisat Bilim Dalı Yüksek Lisans Tezi.
- Oktayer, N., & Susam, N. (2008). Kamu harcamaları-ekonomik büyüme ilişkisi: 1970-2005 yılları Türkiye örneği. *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 22(1), 145-164.
- Turan, K., & Özarı, Ç. (2015). Türkiye'de işsizlik sorunu: Bölgesel karşılaştırmalar, *KSBD*, 7, 155-177.
- Turan, K., Özarı, Ç., & Demir, E. (2016). Kümeleme analizi ile Türkiye ve Ortadoğu ülkelerinin ekonomik göstergeler açısından karşılaştırılması, *İstanbul Aydın Üniversitesi Dergisi*, 29, 143-165.
- Uğurlu, E. (2009). Real exchange rate and economic growth: Turkey. *Manas Journal of Social Sciences*, 22, 191-212.
- Valadkhani, A. (2003). The causes of unemployment in Iran: An empirical investigation. Faculty of Commerce–Papers, Alınan yer <http://ro.uow.edu.au/commpapers/390>.
- Yardımcıoğlu, F., & Gülmez, A. (2013). OPEC ülkelerinde Hollanda hastalığı: Petrol fiyatları ve ekonomik büyüme ilişkisinin ekonometrik bir analizi. *Sosyo-Ekonomi Dergisi*, 1, 117-140.
- Zamanzadeh, A., & Mehrara, M. (2011). Testing twin deficits hypothesis in Iran. *Interdisciplinary Journal of Research in Business*, 1(9), 7-

